

บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษากระบวนการเรียนรู้ของบุคคลในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาศูนย์การเรียนรู้ชุมชนเครือข่ายป่าตะวันตก มีดังนี้

1. แนวคิดเรื่องกระบวนการเรียนรู้

- กระบวนการเรียนรู้ในยุคทันสมัย
- กระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ
- กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

2. แนวคิดและรูปแบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

- วนเกษตร
- การจัดการทรัพยากรของศูนย์การเรียนรู้ชุมชนเครือข่ายป่าตะวันตก

นอกจากนี้ผู้ศึกษาได้ศึกษาค้นคว้างานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นการสำรวจองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

แนวคิดเรื่องกระบวนการเรียนรู้

การเรียนรู้เป็นกระบวนการหนึ่งในการพัฒนามนุษย์ มนุษย์ทุกคนจะมีการเรียนรู้สิ่งต่างๆ จากคำสั่งสอนของบุคคลในครอบครัว บุคคลอื่น การสังเกตและสภาพแวดล้อม ระบบการเรียนรู้เกิดขึ้นได้ตลอดเวลาไม่ว่าจะเป็นการถ่ายทอดอุดมการณ์ ค่านิยม ความเชื่อ ความรู้ และวัฒนธรรม ซึ่งสอดคล้องกับ การเรียนรู้ (Learning) ในทัศนะของนักการศึกษาที่หมายถึงการปรับเปลี่ยนทัศนคติ แนวคิด และพฤติกรรมอันเนื่องมาจากการได้รับประสบการณ์ ซึ่งควรเป็นการปรับเปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้น (ทัศนา แหมมณี, 2545) "การเรียนรู้" ในที่นี้จะมีขอบเขตครอบคลุมความหมาย 2 ประการ คือ การเรียนรู้ในความหมายของ "กระบวนการเรียนรู้" (learning process) ซึ่งหมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนหรือการใช้วิธีการต่างๆ ที่ช่วยให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ และการเรียนรู้ในความหมายของ "ผลการเรียนรู้" (learning outcome) ซึ่งได้แก่ ความรู้ความเข้าใจในสาระต่างๆ ความสามารถในการกระทำ การใช้ทักษะกระบวนการต่างๆ รวมทั้งความรู้สึกหรือเจตคติอันเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้หรือการใช้วิธีการเรียนรู้ (ทัศนา แหมมณี และคณะ, 2545)

ชุมชนมีการเรียนรู้จากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากการถ่ายทอด ความรู้จากคนหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่ง โดยผ่านพิธีกรรม จารีตประเพณี ค่านิยม วัฒนธรรม ความเชื่อ ซึ่งกล่าวได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีรากฐานมาจากประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิตและการปฏิบัติ หรือเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นกระบวนการเพื่อแสวงหาความรู้ที่ไม่เป็นทางการ และไม่ใช่ว่า การศึกษาในระบบที่อยู่แต่ในสถาบันการศึกษา กระบวนการเรียนรู้มีความสำคัญต่อการพัฒนา ชุมชนตามแนวทางของวัฒนธรรมชุมชน คือ เป็นการพัฒนาด้วยศักยภาพของชุมชน เช่น กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญา ซึ่งต้องใช้กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ดังนั้นการเรียนรู้ของชุมชนจึงเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เป็นการเรียนรู้เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวเพื่อให้เกิดความรู้ความ เข้าใจและสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ เสรี พงศ์พิศ (2537, น.35-37) ที่ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ว่าเป็นกระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ ประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การรู้และการปฏิบัติ เนื้อหา และกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียวกัน กระบวนการดังกล่าวเกิดจากความเหมาะสมของท้องถิ่น ช่วยให้บุคคลและชุมชนสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติอย่างผู้รู้ ปฏิบัติตามแบบอย่างของผู้รู้ การอบรมสั่งสอนในบริบทสังคมวัฒนธรรมที่เป็นอยู่จริง ซึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้อย่างเป็นระบบ และแนวคิดของพระมหาสุทิตย์ อาภาภโ (2548, น.99-116) กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชนว่ามักเกิดขึ้นจากการทดลอง การ แสวงหาคำตอบ การฝึกปฏิบัติจนเกิดความเข้าใจและสร้างระบบคิดของชุมชนขึ้นมา โดยก้าว่าง การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่มีทั้งการยอมรับ การปฏิเสธ การประยุกต์ใช้ การเลิกใช้ และการ สร้างใหม่ โดยเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมในชุมชนและบริบทของสังคมที่เข้าสู่ชุมชน โดย การเรียนรู้ของสังคมไทยมีลักษณะร่วมกันอย่างน้อย 4 ประการ คือ

1. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นเรื่องของชีวิตและการทำงาน กล่าวคือ ชุมชนเหมือนชีวิตที่มี การเกิดขึ้น เรียนรู้ เผชิญปัญหา การจัดการตนเอง และสร้างปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ชุมชนจะดำเนิน วิถีของชุมชนไม่ได้ถ้าไม่เข้าใจบริบทที่ตนเองเป็นอยู่และไม่กำหนดรู้ว่าตนเองเป็นอยู่อย่างไร ดังนั้น การเรียนรู้ของชุมชน จึงเป็นการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและงานที่จะต้องมีการจัดการตนเอง เพื่อให้กลุ่มหรือกิจกรรมต่างๆ ภายในชุมชนได้ประกอบกิจกรรมของตนตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เมื่อสถาบันภายในชุมชน เช่น วัด บ้าน โรงเรียน หรือองค์กรชุมชนมีการเรียนรู้ปฏิสัมพันธ์ระหว่าง กันและกำหนดจัดการตนเองได้ ชุมชนก็จะเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่สามารถสร้างชุดความรู้ของ

ตนเองขึ้นมาแล้วประยุกต์ใช้กับการทำงานและวิถีชีวิต ผลลัพธ์ของการเรียนรู้ คือ ชีวิตและงานที่มีความมั่งคั่ง

2. เครื่องมือการเรียนรู้ของชุมชน คือ การเรียนรู้จากปัญหาที่ชุมชนเผชิญอยู่ เช่น ภาระหนี้สิน ความขัดแย้งระหว่างบุคคล ปัญหาด้านการจัดการทรัพยากร ฯลฯ ล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนได้ต่อสู้และหาทางออกร่วมกัน ผลลัพธ์ของการแก้ไขปัญหา คือ การเรียนรู้และการสร้างความรู้ใหม่ของชุมชน

3. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน การเรียนรู้ของชุมชนเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างกัน เป็นชุมชนที่มีความสนิทสนมมีความคุ้นเคยกัน มักจะมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ ความคิด และการจัดการร่วมกัน อีกนัยหนึ่ง การเรียนรู้ของชุมชนเกี่ยวข้องกับการจัดการความรู้ ที่เป็นการผสมผสานระหว่างความรู้ที่ชุมชนมีอยู่และความรู้จากภายนอกชุมชน โดยการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับสถานการณ์ที่แปรเปลี่ยน รวมถึงการประเมินตนเองตลอดเวลาจะทำให้ชุมชนเกิดความรู้ใหม่ ทั้งนี้ชุมชนที่ขาดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องมักจะพ่ายแพ้ต่ออิทธิพลทางความคิดและวัฒนธรรมที่เข้มแข็งกว่า ผลก็คือการล่มสลายของชุมชนหรือการตกอยู่ในภาวะการณ์พึ่งพา ดังนั้นการผสมผสานการจัดการความรู้ในมิติต่างๆ จะทำให้ชุมชนเกิดชุดความรู้ใหม่และสร้างวิถีแห่งการพึ่งพาตนเอง

4. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริง การเรียนรู้ด้วยการตั้งคำถามเพื่อให้ได้คำตอบอาจไม่เพียงพอต่อการดำรงอยู่ของคนในชุมชน การเรียนรู้จากการลงมือทำมีการทดลอง ผลิตซ้ำ จนได้ความรู้และความเข้าใจจะช่วยให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และมีวิถีของชุมชน ซึ่งถ้าไม่มีการลงมือปฏิบัติกันอย่างจริงจัง ชุมชนอาจจะไม่สามารถเผชิญกับปัญหาได้ รวมทั้งขาดการสร้างชุดความรู้/ภูมิปัญญาของตนเองขึ้นมา และเมื่อปฏิบัติจนชำนาญชุมชนสามารถสร้างความรู้และภูมิปัญญาของตนเองขึ้นมา ซึ่งผลผลิตของความรู้กลายเป็นนวัตกรรมของชุมชน ทั้งในรูปแบบเครื่องมือ เครื่องใช้ วัฒนธรรม ประเพณี และระบบการจัดการซึ่งอาจแพร่ขยายไปยังชุมชนอื่น

อย่างไรก็ตาม การเรียนรู้ของชุมชนมีความเกี่ยวข้องกับช่วงเวลาและสถานที่เกิดขึ้น บางช่วงอาจมีความเข้มแข็งซึ่งก่อให้เกิดศักยภาพในการพัฒนาและระบบการจัดการที่ดีของชุมชน แต่บางครั้งการเรียนรู้ตกอยู่ในภาวะถดถอย ทั้งนี้เนื่องมาจากปัจจัยหลายประการทั้งปัจจัยภายใน เช่น การขาดผู้นำที่เข้มแข็ง ความขัดแย้งในชุมชน ฯลฯ และจากอิทธิพลของความรู้ ค่านิยมทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายนอกที่หลั่งไหลเข้าสู่ชุมชน ซึ่งชุมชนจะต้องร่วมกันสำรวจ ค้นหา และสร้างอัตลักษณ์ของตนเองขึ้นมาใหม่

การเรียนรู้เป็นพฤติกรรมหนึ่งของมนุษย์ที่มีผลมาจากการที่ได้ปฏิสัมพันธ์กับสิ่งที่เกิดขึ้นรอบตัวมนุษย์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ หรือมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม เพื่อช่วยให้มนุษย์สามารถปรับตัวให้ทันกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาได้ง่ายขึ้น โดยการเรียนรู้ของมนุษย์ในการปรับตัวนั้นไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างรีบร้อน แต่จะมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปอย่างมีขั้นตอน ซึ่งอาจจะเริ่มจากการผ่านประสบการณ์ในการลองผิดลองถูก แล้วจึงค่อยเริ่มเรียนรู้ว่าสิ่งใดก่อให้เกิดประโยชน์และสิ่งใดก่อให้เกิดโทษจึงจะเลือกรับมาใช้ และนำเข้ามาสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนเองอย่างช้าๆ จนกลายเป็นพฤติกรรมที่ปฏิบัติอย่างถาวร การเรียนรู้ไม่ได้เน้นที่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมเพียงด้านเดียวเท่านั้น เพราะถ้าเน้นเพียงด้านเดียวก็จะเกิดการเรียนรู้ที่ค่อนข้างไม่สมบูรณ์มากนัก

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่สมบูรณ์แบบควรเปลี่ยนแปลงด้านสติปัญญา ด้านจิตใจ ควบคู่ไปพร้อมๆ กันด้วยจึงจะเรียกได้ว่าเป็นการเรียนรู้ที่แท้จริง ดังเช่น พฤติกรรมการเรียนรู้ตามทฤษฎีของ Bloom, Benjamin S. ได้จำแนกพฤติกรรมที่ผ่านการเรียนรู้มาแล้วเป็น 3 ด้านใหญ่ๆ คือ ประการแรกเป็นด้านสติปัญญา (Cognitive domain) เป็นความสามารถทางด้านสมองในการคิดเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ซึ่งมีพฤติกรรมแยกย่อยเป็น 6 ชั้น คือ ความรู้ ความจำ ความเข้าใจ การนำไปใช้ การวิเคราะห์ การสังเคราะห์ และการประเมินค่า ประการที่สอง ด้านจิตใจหรือความรู้สึก (Affective domain) เป็นความสามารถในการรู้สึกต่อสิ่งต่างๆ รวมถึงทัศนคติ ความเชื่อถือ หรือค่านิยม มีพฤติกรรมที่แยกย่อยเป็น 5 ชั้น คือ การรับรู้ การให้ความสนใจและตอบสนอง การประเมินค่าและสร้างคุณค่า การจัดระบบและการสร้างลักษณะนิสัย และประการสุดท้ายเกี่ยวกับด้านทักษะหรือการปฏิบัติ (Psychomotor domain) เป็นความสามารถในด้านการปฏิบัติหรือการเคลื่อนไหวทางร่างกาย แยกเป็นพฤติกรรม 5 ชั้น คือ การเลียนแบบ การทำตามแบบ การหาความถูกต้อง การทำอย่างต่อเนื่อง และการทำโดยธรรมชาติ (Bloom, Benjamin S., 1956, pp.123-126)

แม้บางครั้งการเรียนรู้จะเกิดจากพฤติกรรมที่ดำเนินไปตามธรรมชาติ ซึ่งเริ่มต้นจากความสนใจส่วนตัว ความสนใจในสิ่งนั้นเป็นพิเศษ จนกระทั่งถึงขั้นที่จะศึกษาค้นคว้าในสิ่งที่ต้องการจะทราบให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้น จนสามารถเกิดความพอใจกับผลที่ได้จากการเรียนรู้ จึงนำมาจดจำเพื่อนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เท่านั้นยังไม่เพียงพอต่อการเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างแท้จริง เนื่องมาจากว่ามนุษย์เรานั้นบางครั้งมีความเฉื่อยชาในตัวเองขาดความกระตือรือร้น สามารถที่จะหยุดกระทำสิ่งต่างๆ ไปอย่างง่ายดาย โดยขาดการไตร่ตรองอย่างรอบครอบ ซึ่งอาจจะทำให้เกิดผลเสียตามมาทีหลังได้ ดังนั้นในกระบวนการเรียนรู้จึงควรสร้างบรรยากาศให้เกิด การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ซึ่งเป็นลักษณะของการสื่อสารสองทางระหว่างผู้

ถ่ายทอดความรู้และได้รับการถ่ายทอดความรู้ สัมฤทธิ์ผลของการถ่ายทอดความรู้ขึ้นอยู่กับ การสื่อสาร กล่าวคือ มีการให้และการสนองกลับด้วยการตั้งคำถาม การตอบด้วยความเข้าใจ ผ่าน การใช้สติปัญญาไตร่ตรอง มิใช่เป็นเพียงการเรียนรู้เพื่อเพียงผ่านไปเท่านั้น ทั้งนี้ในกระบวนการ เรียนรู้ผู้ที่ถ่ายทอดความรู้อาจมีการจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้ผู้รับการถ่ายทอดความรู้ได้ทดลอง ปฏิบัติ ได้ฝึกฝนกระทั่งเกิดความชำนาญและเกิดความมั่นใจในตนเอง การมีส่วนร่วม โดยศัพท์ ทางวิชาการจากคำว่า “active participation” ซึ่งหมายถึงการมีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้น ตื่นตัว ตื่นใจ หรือมีใจจดจ่อ ผูกพันกับสิ่งที่ทำ มิใช่เพียงทำไปให้เสร็จภารกิจเท่านั้น ดังนั้นการจะจัด กิจกรรมการเรียนรู้ให้เกิดการมีส่วนร่วมนั้น กิจกรรมนั้นจะต้องมีลักษณะที่ช่วยให้เกิดมีส่วนร่วม อย่าง “active” คือช่วยให้รู้สึกมีความกระตือรือร้น ตื่นตัว มีความจดจ่อ ผูกพันกับสิ่งที่ทำ ดังนั้น วีระเดช เชื้อนาม (<http://www.mc41.com/database/childcenter.htm>) จึงได้เสนอแนวคิดที่ สามารถใช้เป็นแนวทางในการออกแบบกิจกรรมการเรียนรู้ที่มีคุณภาพ ดังนี้

1. กิจกรรมการเรียนรู้ที่ดีควรช่วยให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมทางด้านร่างกาย (physical participation) คือ เป็นกิจกรรมที่ช่วยให้ผู้เรียนได้มีโอกาสเคลื่อนไหวร่างกาย เพื่อช่วยให้ประสาท การรับรู้ของผู้เรียนตื่นตัว พร้อมทั้งจะรับข้อมูลและการเรียนรู้ต่างๆ ที่จะเกิดขึ้น การรับรู้เป็นปัจจัย สำคัญในการเรียนรู้ หากผู้เรียนไม่มีความพร้อมในการรับรู้ แม้จะมีการให้ความรู้ที่ดีผู้เรียนก็ไม่สามารถรับได้
2. กิจกรรมการเรียนรู้ที่ดีควรช่วยให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมทางสติปัญญา (intellectual participation) คือ เป็นกิจกรรมที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเคลื่อนไหวทางสติปัญญา หรือเป็นกิจกรรม ที่ท้าทายความคิดของผู้เรียน สามารถกระตุ้นสมองของผู้เรียนให้เกิดการเคลื่อนไหว ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความจดจ่อในการคิด และสนุกที่จะคิด
3. กิจกรรมการเรียนรู้ที่ดีควรช่วยให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมทางสังคม (social participation) คือ เป็นกิจกรรมที่ช่วยให้ผู้เรียนมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมกับบุคคลหรือสิ่งแวดล้อม รอบตัว เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่อาศัยอยู่รวมกันเป็นหมู่คณะ มนุษย์โดยทั่วไปจะต้อง เรียนรู้ที่จะปรับตัวเข้ากับผู้อื่นและสภาพแวดล้อมต่างๆ การเปิดโอกาสให้ผู้เรียนมีปฏิสัมพันธ์กับ ผู้อื่นจะช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ทางด้านสังคม ซึ่งจะส่งผลถึงการเรียนรู้ด้านอื่นๆ ด้วย ดังนั้น กิจกรรมการเรียนรู้ที่ดีจึงควรเป็นกิจกรรมที่ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากสิ่งแวดล้อมรอบตัวด้วย
4. กิจกรรมการเรียนรู้ที่ดี ควรช่วยให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมทางอารมณ์ (emotional participation) คือ เป็นกิจกรรมที่ส่งผลต่ออารมณ์ความรู้สึกของผู้เรียน ซึ่งจะช่วยให้การเรียนรู้ นั้น เกิดความหมายต่อตนเอง กิจกรรมที่ส่งผลต่อความรู้สึกของผู้เรียนนั้น มักเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้อง

กับชีวิต ประสบการณ์ และความเป็นจริงของผู้เรียน จะต้องเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับตัวผู้เรียนโดยตรง หรือใกล้ตัวผู้เรียน

อรรถิ์ งามวิทยาพงศ์ และคณะ (2549, น.4-10) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นผ่าน ช่องทางสำคัญคือ 1) วิธีการ หรือ ช่องทางการเรียนรู้ที่หลากหลาย เช่น การศึกษาประสบการณ์ จากบุคคล-ชุมชน การศึกษาดูงานหรือทัศนศึกษา การสนทนาปรึกษาหารือและแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การประชุมอย่างเป็นทางการ การปฏิบัติจริง 2) ฐานการเรียนรู้ที่หลากหลาย ซึ่งมีทั้ง ภายในและภายนอก ภายใน ได้แก่ สมาชิกชุมชน ผู้นำชุมชน และภายนอกได้แก่ บุคคล องค์กร ภายนอก 3) เนื้อหาหรือองค์ความรู้ที่หลากหลาย เช่น เนื้อหาเกี่ยวกับการทำมาหากิน การ แก้ปัญหาหรือการพัฒนาชุมชนที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน การดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับ ธรรมชาติ การเรียนรู้ของมนุษย์เกิดขึ้นตลอดเวลาที่บุคคลปฏิสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกที่ยังมี ชีวิตอยู่ การปรับตัวนั้นจึงเกี่ยวข้องกับเนื้อหา แหล่งเรียนรู้ และช่องทาง วิธีการ เครื่องมือ การ เรียนรู้ที่หลากหลายมากมายที่อยู่ในวิถีชีวิตจริง ที่สำคัญคือ โดยธรรมชาติแล้วบุคคลแต่ละคนก็มี ความหลากหลายแตกต่างกันเป็นพื้นฐานด้วย ดังนั้นการถ่ายทอดความรู้จึงเป็นการถ่ายทอด ของเดิมและสร้างสรรค์สิ่งใหม่ เพราะมีความยืดหยุ่น ครอบคลุมเนื้อหา วัตถุประสงค์ที่ไม่ เหมือนกัน และความสามารถ-ความถนัดที่ไม่เท่ากันของบุคคลแต่ละคนได้ 4) บริบทแวดล้อม และกลไกต่างๆ ที่เอื้อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นกล่าวคือ มีโครงสร้าง ของความสัมพันธ์ในด้านต่างๆ แบบแนวนอน (Horizontal) มากกว่าแบบแนวตั้ง (Vertical) และมี ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคม (Social Relations) มากกว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจหรือ ผลประโยชน์ (Power Relations) 5) มีกลไกส่งเสริมการเรียนรู้ สืบเนื่องจากลักษณะของ กระบวนการเรียนรู้ที่มีความแตกต่างหลากหลาย มีผลให้กระบวนการเรียนรู้พัฒนาสร้างใหม่ในสิ่ง ที่ถ่ายทอดไปด้วย เนื่องจากเป็นการเรียนรู้แบบปฏิสัมพันธ์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม คือปฏิสัมพันธ์ ระหว่างบุคคลกับบุคคล และระหว่างบุคคลกับตัวเองเกิดทำความเข้าใจกับสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอด และมีการเชื่อมโยงหรือสังเคราะห์ขึ้นเป็นความรู้ชุดใหม่ และส่งผลให้บุคคลสามารถพัฒนาและ เกิดความรู้ใหม่ได้ด้วย ด้วยการเปิดโอกาสให้มีการแสดงความคิดเห็นอย่างเป็นอิสระ ทำให้บุคคล สามารถคิดค้น การผลิตใหม่หรือการสร้างสรรค์ย่อมเกิดขึ้นได้ง่ายและได้มาก หากเป็นโครงสร้าง ความสัมพันธ์แบบแนวตั้ง และระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ย่อมกระทบต่อคุณภาพของการปฏิสัมพันธ์หรือการแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคล และยังปิดกั้นการคิดใคร่ครวญไตร่ตรองด้วยตนเอง ของบุคคลด้วย เกิดเป็นการเรียนรู้ทางเดียว

นอกจากองค์ประกอบดังกล่าวแล้ว กระบวนการเรียนรู้ยังมีเงื่อนไขอื่นๆ ประกอบอีก (อรรถิ์ งามวิทยาพงศ์ และคณะ, 2549) กล่าวคือ 1) เงื่อนไขของเวลาที่พอเพียงแก่กระบวนการ

เรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้จำเป็นที่จะต้องใช้เวลาที่เพียงพอในการทำความเข้าใจ การตกผลึกทางความคิด จิตใจของตนเอง และเชื่อมโยงกับภายนอก 2) เงื่อนไขการจัดการ กระบวนการเรียนรู้มีเป้าหมายเพื่อการสร้างสรรค์สิ่งใหม่นอกจากการผลิตซ้ำสิ่งเดิม ดังนั้นมีความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดการ (Management) เข้ามาเกี่ยวข้อง เพื่อทำให้องค์ประกอบต่างๆ ที่กล่าวมาเกิดขึ้น หรือที่มีอยู่สามารถมีคุณภาพเพิ่มมากขึ้น 3) เงื่อนไขของกระบวนการทัศน์ โดยกระบวนการทัศน์ที่เชื่อมต่อการเรียนรู้ที่ส่งเสริมการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ คือกระบวนการทัศน์ที่เชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพและความสามารถในการเรียนรู้สูงกว่าสัตว์โลกทั่วไป เนื่องจากมีจินตนาการ และจิตสำนึกแห่งความดีงาม ที่สามารถพัฒนาให้สูงมากขึ้นไปได้เรื่อยๆ และธรรมชาติมีความหลากหลายเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ในกระบวนการทัศน์นี้ การจัดกระบวนการเรียนรู้จึงเน้นการจัดสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อการเรียนรู้ เปิดโอกาสแก่การเรียนรู้ตามระดับความสามารถ ส่งเสริมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้

กระบวนการเรียนรู้ในยุคทันสมัย

อรรถิ์ งามวิทย์พงศ์ (2547, น.17-112) ได้อธิบายว่า กระบวนการเรียนรู้ในยุคทันสมัยเป็นการเรียนรู้ที่มีฐานความคิดจากวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี การได้มาซึ่งความรู้จะต้องสามารถอธิบายได้ พิสูจน์ได้ วัด ตวง คำนวณค่าได้ ซึ่งเป็นการยอมรับความจริงเฉพาะที่มีเหตุผลรองรับ โดยอาศัยวิธีการทางวิทยาศาสตร์สำหรับการสร้างเครื่องมือวัด การทดลอง การวัดบ่อยๆ ซ้ำๆ แล้วได้ผลเหมือนกันจะนำไปสู่การยืนยันหรือค้นพบความจริงที่นำมาอธิบายได้อย่างเป็นสากล และผู้ที่มีความรู้จะต้องเป็นผู้ที่มีความชำนาญ ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เช่น แพทย์ วิศวกร เป็นต้น จากความรู้ที่มีฐานคิดจากวิทยาศาสตร์ได้ส่งผลให้ความรู้ของชาวบ้าน หรือ ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวบ้านถูกมองว่าไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ล้าสมัย เนื่องจากติดกับความเชื่อเรื่อง ผี สิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ทางวิทยาศาสตร์ ความรู้ได้จำกัดลงโดยที่แหล่งการเรียนรู้ได้แก่ โรงเรียน สถานศึกษา ครูอาจารย์ ผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการ สื่อมวลชน สื่อสารสนเทศ กลุ่มเพื่อน หรือกลุ่มอ้างอิง ซึ่งแต่เดิมแหล่งการเรียนรู้เริ่มตั้งแต่ ครอบครัว ชุมชน สังคม และสิ่งแวดล้อมต่างๆ โดยกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้สร้างและพัฒนาความรู้ที่สอดคล้องกับชีวิตจริงอย่างรอบด้าน มีบูรณาการทั้งระดับบุคคลและชุมชน สามารถใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต อย่างครอบคลุมเป็นองค์รวม คือมีทั้งความรู้ด้านการทำมาหากิน – อยู่อาศัย รักษาสุขภาพ ฯลฯ ความรู้เกี่ยวกับระบบธรรมชาติ เพื่อการดำรงชีวิตทางกายภาพให้อยู่รอดปลอดภัย และมีองค์ความรู้ในการนำจิตใจมนุษย์ให้เข้าถึงสัมผัสถึงอุดมคติ, สัจธรรม, สิ่งเหนือธรรมชาติ ฯลฯ โดยถือเป็นความรู้สูงสุดอันสะท้อนว่าวัฒนธรรมการเรียนรู้สมัยเดิมให้คุณค่ากับความรู้ด้านจิตใจ ยิ่งไปกว่านั้นความรู้ดังกล่าว

ยังเป็นแกนกลางของการใช้ความรู้อื่นในวิถีชีวิตประจำวันด้านอื่นด้วย ทำให้ระบบความสัมพันธ์ทุกระดับพึ่งพาอาศัยกันอย่างเอื้ออาทรต่อกัน ไม่ว่าจะเป็นระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ ดังนั้น กระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทยมาอย่างยาวนาน

ฐานคิดของการพัฒนาสู่ความทันสมัยซึ่งมองว่าการจะเข้าสู่ความทันสมัยได้นั้น ทุกอย่างจะต้องมีการพัฒนา ก่อให้เกิดความคล่องตัว ความสุขหาได้จากการมีเงินทอง ก่อให้เกิดการแข่งขัน ดังนั้นมนุษย์จึงคิดค้นวิธีการความคุ้มครองธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยมีเทคโนโลยีสารสนเทศเป็นเครื่องมือ ซึ่งต่างจากเดิมที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เมื่อประเทศต้องการการพัฒนาเพื่อเข้าสู่ความทันสมัยดังนั้นเนื้อหาการเรียนรู้จึงเกี่ยวข้องกับความรู้ด้านภูมิปัญญา ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะเรื่อง ซึ่งไม่สอดคล้องกับชีวิตจริง แต่เป็นไปเพื่อตอบสนองนโยบายการพัฒนาของรัฐ เป็นการส่งเสริมวิธีปฏิบัติมากกว่าวิธีคิด กระบวนการเรียนรู้เน้นการท่องจำ เป็นการลอกเลียนแบบเนื่องจากความต้องการผลิตซ้ำทางความรู้จึงเป็นการลดความหลากหลายของกระบวนการเรียนรู้ การถ่ายทอดความรู้เป็นการถ่ายทอดจากนักวิชาการหรือ ข้าราชการสู่ประชาชน ให้ความสำคัญกับการได้มาซึ่งผลลัพธ์มากกว่ากระบวนการได้มาซึ่งความรู้

กระบวนการเรียนรู้แบบใหม่ของรัฐที่จัดขึ้นใหม่ มีวัตถุประสงค์ให้ความสำคัญสูงสุดแก่การเพิ่มพูนวัตถุ เงินรายได้ มีเนื้อหา แหล่งเรียนรู้ และกระบวนการแบบแยกส่วน ที่ไม่ส่งเสริมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้แบบปฏิสัมพันธ์ (Interactive Learning) ในทางตรงข้าม ได้ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของการแข่งขัน แบ่งแยก การติดต่อสื่อสารโดยผ่านการใช้เทคโนโลยีมากกว่าการเรียนรู้จากบุคคล มีผลให้ความสัมพันธ์ระดับต่างๆ ถูกลดทอนแยกส่วนไปสู่ระดับปัจเจก กระบวนการเรียนรู้ของบุคคลเป็นไปเพียงเพื่อเป็น “ผู้บริโภคและผู้ผลิต” ตามที่รัฐและธุรกิจต้องการ กินอยู่ตามแรงกระตุ้นของการโฆษณา ขาดกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาชีวิตตนเองและชุมชน – สังคมส่วนรวม สังคมยุคพัฒนาจึงดำเนินมาโดยมีสมาชิกเป็นปัจเจกบุคคลที่เห็นแก่ตัวมากขึ้น เนื่องจากการศึกษาการทำงาน การดำรงชีวิตต้องแข่งขันมากขึ้น ยิ่งระบบการศึกษามุ่งการสร้างผลลัพธ์ ความรู้เชิงปรนัย เทคนิค กระบวนการเรียนรู้ของสังคมยุคทันสมัยก็ยิ่งทำให้บุคคลขาดความคิดสร้างสรรค์ ความใฝ่รู้ แก้ไขปัญหาไม่เป็น รวมทั้งไม่สนใจการเมืองการปกครอง ขาดจิตสำนึกสังคม ไม่ใส่ใจต่อปัญหาในเวด ซึ่งต่างจากการกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิด และพัฒนาอยู่ภายในระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ระดับต่างๆ และมนุษย์กับธรรมชาติ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันมีผลให้วัฒนธรรมการเรียนรู้ในชุมชนไม่มีค่านิยมกำหนดให้ใครเป็นเจ้าของความรู้หรือผูกขาดการใช้ หากส่วนใหญ่มีลักษณะของการแบ่งปันความรู้มากกว่า ตามลักษณะความสัมพันธ์ที่เอื้อเพื่อแบ่งปัน กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นกลไกการพัฒนาความร่วมมือร่วมใจ ความเอื้ออาทรมากกว่า

การแข่งขันแก่งแย่งชิงดี การทำลายล้างกัน นอกจากนี้ยอมรับว่า “ผู้รู้” คือผู้อาวุโสที่มีความรู้และมีคุณธรรมในศาสตร์ที่ถือกันว่าสัมพันธ์กับธรรมชาติหรือสิ่งสูงสุด เช่น พระสงฆ์ หมอยา หมอเจ้า หมอผี ฯลฯ มีผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้สอนกับผู้เรียน หรือแม้แต่ผู้รู้กับบุคคลทั่วไป เป็นความสัมพันธ์ในเชิงพัฒนาคุณธรรมไปโดยปริยาย ไม่ว่าจะเป็นคุณธรรมด้านเมตตากรุณา เช่น การช่วยเหลือผู้เจ็บป่วย มีความทุกข์ คุณธรรมความกตัญญูกตเวที ฯลฯ กระบวนการเรียนรู้และความรู้ที่เกิดขึ้น จึงมิได้ถูกใช้เพื่อพัฒนาความสัมพันธ์เชิงอำนาจหรือส่งเสริมเอาเปรียบเบียดเบียนกัน ในทางตรงกันข้ามความรู้จะได้รับการกำกับด้วยคุณธรรม เพราะผู้ที่สังคมยอมรับว่ามีความรู้เป็นผู้รู้จะต้องมีคุณธรรมด้วยเสมอ

ถึงกระนั้นก็ตามกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวก็ได้รับการสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากการพัฒนายุคทันสมัยได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงรูปธรรม คือ ความเจริญก้าวหน้าเติบโตของวัตถุ ซึ่งสามารถเห็นได้โดยง่าย ไม่ว่าการเจริญเติบโตของเมือง ชีวิตที่สะดวกสบายและ “ทันสมัย” ของคนเมืองและชนบทในการอุปโภคบริโภค รูปแบบแปลกใหม่ของการค้าบริการ การบันเทิง อย่างใหม่ ฯลฯ ล้วนเป็นที่พึงพอใจของประชาชนโดยทั่วไป โดยเฉพาะของชนชั้นกลางที่ขยายตัวอย่างมาก การพัฒนาแบบใหม่โดยผ่านระบบการศึกษาและการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมบริการ แม้ในชนบทเองการเกิดทางหลวงที่นำมาซึ่งความสะดวกสบายในการคมนาคมขนส่งระบบชลประทาน เขื่อน ฯลฯ ผลการพัฒนาทางวัตถุอย่างรวดเร็วดังกล่าวได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ประชาชนมีความเชื่อว่าการพัฒนาสังคมด้วยความรู้สมัยใหม่จะนำมาซึ่งความมั่งคั่งและความสุขให้แก่ชีวิตและสังคม ตามการโฆษณาของรัฐ

อย่างไรก็ตาม การที่กระบวนการเรียนรู้ยุคทันสมัยไม่เชื่อให้เห็นความเชื่อมโยงของชีวิตสังคม และธรรมชาติ มีผลให้ชีวิตและสังคมยุคทันสมัยเคลื่อนตัวไปสู่การแยกส่วนของระบบความสัมพันธ์ระดับต่างๆ จนเกิดปัญหานานัปการอันเนื่องมาจากวิกฤตในระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ตั้งแต่ความแตกร้างของความสัมพันธ์ในระบบครอบครัว การล่มสลายของชุมชนชนบท ที่ส่งผลต่อเนื่องไปถึงปัญหาความยากจน หนี้สิน ชุมชนแออัด ยาเสพติด อบายมุข ความรุนแรงในครอบครัว อาชญากรรม เอดส์ การล่องละเมิดทางเพศ การทุจริตฉ้อราษฎร์บังหลวง มลพิษและสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมโทรมอย่างหนัก ฯลฯ โดยที่ระบบการศึกษาที่รัฐจัดขึ้นมีประสิทธิภาพน้อยมาก ในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่จะฝึกหัดขัดเกลาให้บุคคลมีความรู้และทักษะการจัดการ (Copping Skill) เพื่อฟื้นฟูและแก้ไขปัญหาชีวิตและสังคมของตนเอง อีกทั้งการศึกษาในระบบยังถูกรอบงำด้วยการศึกษาแบบพาณิชย์ ที่มุ่งผลกำไร และตลาดที่สนับสนุนลัทธิปัจเจก ยิ่งทำให้เนื้อหา แหล่งเรียนรู้ของสังคมส่วนใหญ่อยู่ในกระแสเดียวกัน คือมุ่งผลิตซ้ำกระบวนการเรียนรู้เพื่อขยายวัฒนธรรมบริโภค อันเป็นวัฒนธรรมที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์

กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ เนื่องจากกระตุ้นปัจเจกบุคคลให้แข่งขันแก่งแย่งกันแสวงหาความสุขทางวัตถุและบริโภคทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร้ขีดจำกัด ตามกำลังเงินและความพอใจของตนเป็นสำคัญ ก่อให้เกิดช่องว่างของคนมีและคนจนที่เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ยิ่งไปกว่านั้นบริบทของสังคมทันสมัยที่เน้นความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีตามแบบตะวันตกเป็นปัจจัยสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่สร้างลักษณะนิสัยที่เป็นโทษต่อการพัฒนาชีวิตและสังคมไทยหลายประการ เนื่องจากการขยายตัวของเทคโนโลยีในสังคมไทยสมัยใหม่มุ่งการนำเข้าและเพื่อนำมาใช้ มากกว่าการคิดค้นสร้างเอง จึงไม่ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในทางพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ และการสร้างความรู้ใหม่ ซึ่งตรงกันข้ามกับผู้สร้างเทคโนโลยี ที่จะต้องอาศัยฐานความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ เพื่อมาประยุกต์เป็นเทคโนโลยี (Know How) และอาศัยความคิดสร้างสรรค์ในการประดิษฐ์คิดค้นพัฒนา ดังนั้นผู้สร้างเทคโนโลยีจึงไม่พัฒนาการเรียนรู้และพัฒนาในเรื่องดังกล่าว มีหน้าซ้ำ วิถีชีวิตของการเสพเทคโนโลยี ยังทำลายกระบวนการเรียนรู้ของบุคคลจากความสำเร็กรูปที่เน้นความรวดเร็ว สบาย ใช้ง่าย ก่อให้เกิดความมั่งง่าย. ติดความสะดวกสบายจากการเสพเทคโนโลยี คือ อุปสรรคสำคัญอย่างยิ่งของการพัฒนาการเรียนรู้ของบุคคลและสังคมไทย

กระบวนการเรียนรู้ในยุคทันสมัยที่เน้นการเลียนแบบหรือท่องจำ โดยผู้ศึกษาไม่อาจต่อยอดได้ เพราะเนื้อหาไม่สอดคล้องกับชีวิตหรือขาดการปฏิบัติจริง มีผลทำให้เกิดวัฒนธรรมการเรียนรู้ทางรูปแบบหรือเทคนิคอย่างล้วนๆ ซึ่งทำให้เกิดการคิดวิเคราะห์-วิพากษ์ซึ่งมีอยู่น้อยในวัฒนธรรมการเรียนรู้สมัยชุมชนยิ่งลดน้อยลง การขาดวัฒนธรรมของการเรียนรู้ในเชิงวิเคราะห์และวิพากษ์วิจารณ์มีผลกระทบไม่มากนักในสังคมยุคชุมชน ในทางตรงข้ามการไม่เน้นวัฒนธรรมวิพากษ์วิจารณ์อาจเป็นปัจจัยที่รักษาความกลมเกลียวในความสัมพันธ์เพื่อการอยู่รอดร่วมกันของชุมชนเดิม แต่ในสังคมสมัยใหม่ วัฒนธรรมการเรียนรู้ดังกล่าวกลับเป็นผลลบมาก เพราะข่าวสารข้อมูลมีปริมาณมาก การขาดความคิดเชิงวิเคราะห์-วิพากษ์ ทำให้เกิดการเชื่อตามกัน หรือเชื่อง่าย แม้จะขาดเหตุผลสนับสนุนเพียงพอก็ตาม มีหน้าซ้ำความเชื่อยังคงผูกติดหรือดัดลื่นที่ตัวบุคคลมากกว่าการใช้ความคิดไตร่ตรองหาเหตุผลของตนเอง

การปรับกระบวนการเรียนรู้จากที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเกิดขึ้นได้ค่อนข้างยาก เนื่องจากอิทธิพลของวัฒนธรรมบริโภคนิยมมีปัจจัยเกื้อหนุนให้มีอำนาจเข้มแข็ง ทั้งด้านเงินทุน เครื่องมือกลไก ช่องทางต่างๆ ในการผลิตซ้ำกระบวนการเรียนรู้แบบของตนให้แก่คนในสังคม อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงของกระบวนการเรียนรู้ไปจากกระแสหลักก็ยังมีความเป็นไปได้ เนื่องจากชีวิตและสังคมระดับต่างๆ ในปัจจุบันล้วนตกอยู่ในภาวะวิกฤต จากการพัฒนาสังคมแบบลดทอน แยกส่วนระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติออกจากกัน โดยที่บุคคลและสังคมสัมผัสและเห็นถึงวิกฤตการณ์ดังกล่าวได้โดยง่าย เนื่องจากเกิดขึ้นกับชีวิตตนเอง ใน

ครอบครัวและชุมชนของตนเอง รวมทั้งในสังคมใหญ่จากข่าวสารที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องในสื่อมวลชน วิฤตการณ์ดังกล่าว เป็นเงื่อนไขกระตุ้นให้เกิดการริเริ่มแสวงหานิยามของความรู้ ผู้รู้จากการผูกขาดของรัฐเพื่อขยายนิยามให้บูรณาการวิถีชีวิตจริงมากขึ้น และการสร้างสื่อภาคประชาชนเพื่อลดอิทธิพลของกระบวนการเรียนรู้ในวัฒนธรรมบริโภคนิยม ซึ่งอาศัยสื่อมวลชนสร้างกระบวนการเรียนรู้ในแง่สังคมมาอย่างยาวนาน

กระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ

ลักษณะของโลกทัศน์และวิถีคิดของพุทธศาสนา คือ

1. มีลักษณะการบูรณาการสูง เน้นให้เห็นความเป็นทั้งหมด จึงทำให้เกิดความสมดุล เกิดความเป็นปกติและความยั่งยืน
2. เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยมีความเชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพในการเรียนรู้สูง จะเรียนรู้ให้บรรลุอะไรได้ทั้งสิ้น กระทั่งเกิดอริสภพและนำไปสู่ระบบการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ
3. เน้นว่ามนุษย์มีความหลากหลาย มีภาวะทางสติปัญญา ความสนใจ ความถนัด ความสามารถพิเศษและข้อบกพร่องต่าง ๆ มาตั้งแต่เกิด จำเป็นต้องมีการพัฒนาให้เกิดการเรียนรู้

พุทธศาสนาได้เน้นถึงวิถีชีวิตที่พึงงาม เรียกว่า มรรค มีองค์ประกอบ 8 ประการ ซึ่งฝึกให้พัฒนาคนและพัฒนาตนให้เดินอยู่และเดินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั้นเรียกว่า สิกขา หรือ การศึกษา หลักการศึกษาหรือการฝึกฝนเพื่อพัฒนาคนมีอยู่ 3 อย่างคือ ศีล สมาธิ ปัญญา รวมเรียกว่า ไตรสิกขา การเรียนรู้ทางพุทธนั้นถือว่า ชีวิตคือการเรียนรู้ และการเรียนรู้คือชีวิต พุทธศาสนากับการศึกษาจึงเป็นสองสิ่งที่ไม่แยกจากกัน โดยกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์คือ 1) เพื่อลดตัวกู ของกู 2) เพื่อการอยู่ร่วมกันโดยสันติ โดยเป็นไปเพื่อพัฒนามนุษย์ให้เต็มศักยภาพเมื่อฝึกฝนพัฒนาด้วยไตรสิกขา และ 3) เพื่อให้ชีวิตดำเนินตามวิถีแห่งมรรค แล้วในที่สุดจะบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตที่พึงงาม เป็นสัตว์ประเสริฐ มีปัญญาหยั่งรู้สัจธรรม เป็นอิสระดำเนินชีวิตด้วยสันติสุข

พระธรรมปิฎก (2543, น.65-66) ได้อธิบายหลักการเรียนรู้อย่างมีความสุขไว้ 2 แบบ คือ

1. ความสุขที่อาศัยปัจจัยภายนอก คือ บรรยากาศที่เกิดจากกัลยาณมิตร ครู อาจารย์ที่มีเมตตาเป็นต้น ซึ่งต้องระวังที่ว่าจะทำให้อ่อนแอและพึ่งพา
2. ความสุขที่เกิดจากการตอบสนองปัจจัยภายใน คือ การเรียนรู้และการทำงาน เป็นการสนองความใฝ่รู้และใฝ่สร้างสรรค์ในตัวเอง ซึ่งทำให้เขามีความสุขขึ้นตัวเองไม่ต้องพึ่งผู้อื่น เป็นอิสระและทำให้เข้มแข็งขึ้น

ชีวิตมนุษย์จึงเป็นชีวิตที่อยู่ด้วยการศึกษา ชีวิตที่ดีคือชีวิตแห่งการศึกษาซึ่งมีจุดหมายเพื่อนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่าปัญญา เมื่อมีการศึกษาเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาชีวิต ชีวิตของมนุษย์นั้นเป็นองค์รวมที่ประกอบด้วย 3 ด้าน ได้แก่ด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ ด้านปัญญา สอดคล้องกับประเวศ วัชสี (2539, น.44-45) ซึ่งได้เสนอยุทธศาสตร์ปฏิรูปการเรียนรู้ในสถาบันการศึกษาไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้ควรมีการปฏิรูปการเรียนรู้ที่จะพัฒนามิติทางกาย สังคม จิต และปัญญาให้เข้มแข็งครบทุกด้านพร้อมกันไป วิธีการเรียนรู้ปรับมาจากวิธีการที่พระพุทธเจ้าสอน คือ

1. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง = การรับรู้)
2. จินตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด)
3. ภวานมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการภาวนา) มาเป็น
 - การศึกษาจากการสัมผัสความจริง
 - การศึกษาจากความคิด
 - การศึกษาจากการเจริญสติ

การเรียนรู้ควรใช้ทั้ง 3 วิธีผนวกกัน ซึ่งสามารถขยายความพอสังเขปคือ การศึกษาจากการสัมผัสความจริงทางธรรมชาติ ได้แก่ สิ่งแวดล้อมรอบตัว ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ และความหลากหลายทางธรรมชาติ จะทำให้รัก รักษา และใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ การศึกษาจากการสัมผัสความจริงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเฉพาะจากชุมชนทั้งในชนบทและในเมืองทำให้รู้ความรู้อย่างลึกซึ้งทางสังคมและวัฒนธรรม การศึกษาโดยการสัมผัสความจริงโดยการทำงานและกิจกรรม โดยเลือกจากสิ่งที่ชอบ อาจเป็นอาชีพหรือการเป็นอาสาสมัครเพื่อสังคม เป็นการนำเอาการศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจสังคมเข้าหากัน การศึกษาจากการสัมผัสความจริงที่เป็นสุนทรียะทั้งที่เป็นความงามทางธรรมชาติและทางศิลปะ เพื่อความสุขและความละเอียดอ่อนทางจิตใจ การศึกษาจากการสัมผัสความจริงทางข้อมูล ข่าวสาร ข้อมูลข่าวสารมีทั้งที่เป็นจริงและไม่จริงซึ่งสามารถนำมาเลือกใช้เป็นประโยชน์ได้ ส่วน พระไพศาล วิสาโล (2543) เสนอว่า กระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธนั้นจะต้องประกอบด้วย 3 ขั้นตอน คือ การรับรู้ การคิด และการปฏิบัติ ซึ่งการรับรู้จะต้องผ่านอายตนะทั้ง 6 อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้สัมผัสกับสิ่งเร้า หรือสภาพแวดล้อมทั้งที่เป็นมนุษย์ ธรรมชาติและสิ่งต่างๆ ขณะที่กระบวนการเรียนรู้ในปัจจุบันใช้เพียงตาหูและหูฟังเท่านั้นสำหรับการคิดจะเกี่ยวข้องกับ โยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยบคาย ซึ่งหมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด

กระบวนการเรียนรู้ในส่วนของพระพุทธศาสนาเริ่มต้นจากการสั่งสอนของผู้อื่น หรือที่เรียกว่า ปรโตโมสะ การสั่งสอนนำไปสู่การพัฒนาบุคคล และบุคคลจะสมบูรณ์ได้จะต้องมีการพัฒนาอย่างแยบคาย หรือโยนิโสมนสิการ อย่างรอบคอบเพื่อเกิดการพัฒนา การเรียนรู้ขึ้นไปใน

ระดับปัญญาและปัญญานำไปสู่การพัฒนาพฤติกรรมที่พึงประสงค์ และการพัฒนาทางด้านจิตที่มีความเหมาะสมต่อการดำรงชีวิตอย่างรู้เท่าทัน

พระธรรมปิฎก (2543, น.1) ได้กล่าวว่าการศึกษาคือกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แก่นแท้ของกระบวนการศึกษา ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้องดีงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม รวมถึงสอดคล้องกับความจริง ที่เรียกว่า “สัมมาทิฐิ” ซึ่งสิ่งที่จะทำให้เกิดสัมมาทิฐิได้มีปัจจัย 2 ประการ คือ

1. ปัจจัยภายนอก คือ การกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน บอกเล่า จากแหล่งการเรียนรู้ เช่น ครู ผู้ปกครอง ซึ่งต้องเป็นแหล่งเรียนรู้ที่มีคุณสมบัติเหมาะสม สามารถสร้างศรัทธาให้เกิดแก่ตัวผู้เรียนได้ ซึ่งเป็นบทบาทสำคัญในการช่วยเสริมสร้างกระบวนการคิดของผู้เรียน
2. ปัจจัยภายใน คือ การคิดเป็น หรือการคิดแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นการคิดที่ไม่เอาความรู้สึกอุปทานของตนเองเข้าไปจับหรือเคลือบคลุม ซึ่งจะส่งผลให้คนผู้นั้นสามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างเหมาะสมด้วยวิธีแห่งปัญญา

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการ คือ การคิดเป็น เป็นความสามารถที่คนรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะโดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นจากต้นเหตุตลอดทางจนถึงผลสุดท้าย ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายในที่มีความเกี่ยวข้องกับการฝึกใช้ความคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระบบคิดอย่างวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน ซึ่งจะเป็นขั้นตอนสำคัญของการสร้างปัญญา ทำให้ทุกคนช่วยตัวเองได้และนำไปสู่ความเป็นอิสระไร้อุปสรรค

โยนิโสมนสิการนี้มีองค์ประกอบ 4 ส่วนคือ

1. อุบายมนสิการ คือ การคิดอย่างเข้าถึงความจริง
2. ปถมนสิการ คือ การคิดอย่างมีลำดับขั้นตอนไม่สับสน
3. การณมนสิการ คือ การคิดอย่างมีเหตุผล
4. อุปาทกมนสิการ คือ การคิดอย่างมีเป้าหมาย คิดให้เกิดผล ไม่ใช่คิดไปเรื่อยเปื่อย

ซึ่งวิธีหลักของวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมีอยู่ 10 วิธี คือ

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การพิจารณาปรากฏการณ์ต่างๆ ให้รู้สภาพความเป็นจริง
2. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ
3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ (คิดเพื่อให้รู้เท่าทัน)
4. วิธีคิดแบบอริยสัจ (คิดแก้ปัญหา) คือ เริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์ และทำความเข้าใจกับปัญหาหรือทุกข์ให้ชัดเจน เพื่อหาสาเหตุเตรียมแก้ไข ในขณะที่เดียวกันก็วางแผนที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหานั้นด้วย

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ (คิดให้มีความสัมพันธ์ระหว่างหลักการและความมุ่งหมาย) เป็นวิธีคิดในระดับปฏิบัติการ
6. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก เป็นการคิดบนพื้นฐานที่ว่าทุกสิ่งในโลกล้วนมีทั้งส่วนดีและส่วนด้อย การคิดแบบนี้จะนำไปสู่การยอมรับและเลือกใช้ได้อย่างเหมาะสมและแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง
7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ คุณค่าเทียม เพื่อให้เข้าใจและนำคุณค่าที่แท้มาใช้ประโยชน์ได้
8. วิธีคิดแบบอุปายปโลกเราคุณธรรม คือ การทำใจให้คิดไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์
9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน เพื่อไม่ให้ฟุ้งซ่านและไร้จุดหมาย เป็นการคิดให้เชื่อมโยงกับปัจจุบัน
10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท คือการคิดแบบให้มองเห็นความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่เพื่อใช้ในการวินิจฉัยเรื่องราวต่างๆ ให้มีความชัดเจนขึ้น

นอกจากนี้ ประเวศ วะสี กล่าวว่า ต้องลดเอาวิชาตัวตั้งลงและหันมาใช้วิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมเป็นฐาน ซึ่งจะทำให้เกิดการเรียนรู้ต่างๆ มากมายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันไปหมด เด็กจะได้เรียนในสิ่งที่รัก เกิดเป็นความสุข สมาธิ มีโอกาสพัฒนาในเรื่องนั้น และสามารถเลือกงานที่ตนชอบได้อย่างแท้จริง ขณะเดียวกันกับการเรียนรู้นั้นจะต้องส่งเสริมให้เกิดกระบวนการทางปัญญา และให้เกิดวิธีคิดอย่างเป็นกลาง หรือมีขมิ้นมาปฏิบัติ ซึ่งเชื่อมโยงอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มองและคิดแบบแยกส่วนอีกต่อไป รวมทั้งจะมีนำเอาการเจริญสติหรือการฝึกให้รู้หรือเห็นตัวเอง และการเจริญสมาธิหรือการฝึกจิตให้สงบหรือนิ่งอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งมาเป็นเครื่องมือของการเรียนรู้ด้วย

พุทธศาสนาไม่ได้เน้นการศึกษาภาคเนื้อหาเท่านั้น แต่การศึกษาที่แท้จริงเกิดจากภาคปฏิบัติด้วย สิ่งที่เราได้ไม่ได้ในกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธจึงได้แก่ การปฏิบัตินั่นเอง โดยจะต้องรู้จุดหมายของการลงมือกระทำ

นอกจากนี้ อรรถวิกรมวิทยาทองศ์ กล่าวว่า การพัฒนามนุษย์เป็น "กระบวนการ" ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเชื่อมโยงกับทุกองค์ประกอบตลอดเวลาในวิถีชีวิตประจำวัน กระบวนการจึงมีลักษณะองค์รวมในตัวเองด้วย มิได้เกิดขึ้นแบบกระบวนการเส้นตรงที่ส่งต่อเป็นทอดๆ อย่างสายพาน การศึกษาเรียนรู้ของพุทธศาสนา จึงมิได้อยู่ในลักษณะฝึกศีลแล้วมาฝึกสมาธิต่อ เสร็จแล้วไปฝึกปัญญาในท้ายที่สุด หากแต่ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นองค์รวมเดียวกัน ไม่ว่าจะเริ่มที่ส่วนใดก็จะเชื่อมโยงไปสู่ส่วนอื่นด้วยโดยตลอด เช่น การฝึกศีล (ควบคุมกาย วาจา) ให้สะอาดไม่เบียดเบียนผู้อื่น ช่วยเอื้อต่อการฝึกฝนสมาธิ-ปัญญา (ความสะอาด เอื้อต่อการเกิดความสว่าง และ

สงบ) และมีผลในทางกลับกันโดยตลอดทุกปัจจัย โดยนัยนี้ การศึกษาเพื่อ "เก่ง ดี มีสุข" จะต้องเป็นกระบวนการแบบองค์รวม มิใช่เรียงตามลำดับเช่นกัน

การเรียนรู้ที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์ จะต้องเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ทั้งด้านทฤษฎี/แนวคิด การปฏิบัติ และการได้รับหรือเห็นผลจากการปฏิบัตินั้นปฎิบัติ ปฏิเวธ อย่างครบถ้วนด้วย จนเกิด "ความประจักษ์แจ้ง" (ปัญญา) ในเหตุปัจจัย เกิดพลังที่จะนำไปสู่การพัฒนาเพื่อเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพของความคิดและพฤติกรรม การศึกษาเรียนรู้จึงมิได้สิ้นสุดตรงที่การได้ทดลอง ได้เห็นของจริง ได้ปฏิบัติ หากจะต้องได้เรียนรู้ทั้งการคิด ลงมือทำ และได้รับได้เห็นประโยชน์ (ทั้งรูปธรรม นามธรรม : ความสุข ความซาบซึ้ง ความตระหนักรู้ ฯลฯ) ที่เกิดขึ้นด้วย การเรียนรู้จึงจะครบสมบูรณ์ สามารถจะพัฒนาต่อไปได้อีกอย่างต่อเนื่องเป็นวัฏจักร

การพัฒนาจริยธรรม จิตวิญญาณ เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้แบบปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และระหว่างมนุษย์กับสรรพชีวิต/สรรพสิ่งต่างๆ รอบตัว (วิถีชีวิต) จนกระทั่งตระหนักรู้ในใจว่า ตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ธรรมชาติ ซึ่งมีระบบความสัมพันธ์เชื่อมโยงเกาะเกี่ยวอย่างพึ่งพาอาศัยกันและกัน การกระทำใดๆ ของตนเองจึงมีผลกระทบต่อส่วนอื่นๆ ด้วยเสมอ ความหยิ่งรู้ดังกล่าว จะไปช่วยกำกับการกระทำและความรู้สึกนึกคิดของบุคคล ให้เกิดขึ้นด้วยความสุข ความพอใจ มีอิสระจากภายใน มิใช่ด้วยการถูกบังคับหรือบีบคั้นจากภายนอกให้จำยอมต้องกระทำหรือคิดตาม เพราะไม่มีทางเลือกหรือทางเลี่ยง การพัฒนาจริยธรรมจึงมิได้เกิดขึ้นจากการสอน แต่เกิดจากการดำเนินชีวิตอย่างเรียนรู้ความสัมพันธ์กับสรรพชีวิตอื่นเป็นสำคัญ

ลักษณะของการเรียนรู้แบบพุทธที่มีการบูรณาการกันสูงระหว่าง กาย ปัญญา จิต และ สังคม ซึ่งลักษณะที่เป็นองค์รวมดังกล่าวมีความสอดคล้องที่เป็นทิศทางเดียวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน โดยที่กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการเรียนรู้จากความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ชุมชน ธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ แหล่งการเรียนรู้คือ ครอบครัว ชุมชน และระบบนิเวศ การเรียนรู้เกิดขึ้นจากชีวิตประจำวัน/วิถีชีวิต มีเนื้อหาเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับประเพณีและวัฒนธรรม มีการถ่ายทอดความรู้โดยการบอกเล่าจากรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง จากการปฏิบัติและทดลองจริง ผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ ไม่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ยกเว้นคำสอนของศาสนา และความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นเป็นความสัมพันธ์แห่งการพึ่งพาอาศัย ไม่เอาัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน ก่อให้เกิดคุณภาพของสรรพสิ่ง นกเนตร ธรรมบวร (2544) กล่าวว่า อย่างไรก็ตามการจัดการเรียนการสอนแบบแนวทางพุทธนี้ ครูผู้สอนจะต้องประพฤติปฏิบัติตัวให้เหมาะสม น่าเชื่อถือ และมีความเชื่อมั่นในตัวเอง อีกทั้งต้องมีคุณธรรม มีความเมตตา

เอื้ออาทร ทำให้ผู้เรียนรู้สึกสบายใจที่จะเข้ามาหา และปรึกษา ซึ่งผู้สอนจะต้องสอนด้วยความรัก และเป็นที่พักพิงของผู้เรียนอย่างแท้จริง

กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมควรมีลักษณะดังนี้ (บัณฑิต อ่อนดำ, 2544, น.26-31)

1. การเรียนรู้ที่สร้างจิตสำนึกทางอุดมการณ์ สำนึกของคุณค่า ศักดิ์ศรีของมนุษย์และพลังของการรวมกลุ่มพลังชุมชน การต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมในสังคมจำเป็นต้องสร้างพื้นฐานทางสังคมให้แก่กลุ่มผู้ด้อยโอกาส ซึ่งกระบวนการจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจึงมีเป้าหมายหลัก คือ การสร้างสำนึกในคุณค่า ศักดิ์ศรี ความตระหนักในสิทธิ คุณค่าของตนเองและชุมชน รวมทั้งการพัฒนาความรู้ความสามารถของบุคคล โดยเฉพาะกระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะนำไปสู่ผลของการเข้ามามีส่วนร่วมในชุมชนที่เชื่อมโยงพลังศักยภาพต่างๆ. ที่จะนำไปสู่การเสริมความเข้มแข็งของชุมชนสู่เป้าหมายในการพัฒนาที่ยั่งยืน และการพึ่งตนเองต่อไป

2. การเรียนรู้แบบองค์รวมเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ปัญหาของการมองแบบแยกส่วนทำให้กระบวนการเรียนรู้และการจัดการเรียนรู้ที่ผ่านมาเป็นไปแบบตัดตอนและไม่สามารถเชื่อมโยงคุณค่าของทุกส่วนเข้าด้วยกัน ผลของการเรียนรู้จึงไปกระจุกตัวอยู่บางส่วนซึ่งไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างแท้จริง กระบวนการจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจึงเน้นการให้คุณค่าและการมองแบบ "องค์รวม" ตามความเป็นจริงที่ทุกสิ่งสัมพันธ์กันเป็นการเรียนรู้ที่ไม่แยกส่วนระหว่างความเป็นชุมชนกับโครงสร้างอำนาจภายนอกชุมชน เป็นการปะทะกันทางความคิด ทางวัฒนธรรมและระบบคุณค่าทั้งภายในชุมชนกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงภายนอกชุมชน โดยการจัดกระบวนการเรียนรู้จำเป็นต้องค้นหาคุณค่าเดิมที่มีอยู่ในชุมชนเป็นสิ่งที่ชุมชนสร้างขึ้นเอง สังคมและสืบทอดกันมา เพื่อค้นหาแนวทางหรือกระบวนการปรับตัว การต่อสู้ทางสังคมที่จะสร้าง

3. การเรียนรู้ที่ประสานระหว่างการเรียนรู้เชิงประจักษ์ร่วมกับทฤษฎี กระบวนการเรียนรู้

ปฏิบัติจริงอีกครั้งก่อนจะกลับมาสู่กระบวนการเดิม กระบวนการดังกล่าวนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สร้างการเรียนรู้ด้วยตนเอง และเรียนรู้จากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การวิเคราะห์ร่วมกับผู้อื่น ซึ่งส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ๆ ในงานพัฒนาชุมชน ดังนี้

1. การเรียนรู้โดยตรงจากการเห็นของจริงหรือการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ตรง นอกจากการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นระหว่างการปฏิบัติซึ่งได้ผลดีแต่มีกระบวนการต่อเนื่องยาวนานนั้น การเรียนรู้โดยตรงก็เป็นการเรียนรู้ที่ดีเช่นกัน เพราะเป็นการเรียนรู้ที่ได้พบได้เห็นของจริง จับต้องสัมผัสได้ หรือได้แลกเปลี่ยนความรู้กับประสบการณ์ตรงด้วยตนเอง กระบวนการเรียนรู้ตรงจะทำให้ประชาชนได้เรียนรู้ วิเคราะห์ เลือกร และตัดสินใจจากการพบเห็น และประสบการณ์ที่ได้รับการเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง

2. ให้ประชาชนเข้าร่วมเรียนรู้ซึ่งจัดว่าเป็นหัวใจสำคัญของการเรียนรู้ โดยคำนึงถึงพื้นฐานและประสบการณ์ของประชาชนที่เข้ามีส่วนร่วมในการเรียนรู้เป็นสำคัญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมการเรียนรู้เป็นผู้ค้นหาข้อมูล ประเมินปัญหา ความต้องการ และความจำเป็นของการจัดกระบวนการเรียนรู้ด้วยตนเอง ประชาชนควรได้เรียนรู้ด้วยตนเองและจากประสบการณ์ของกันและกันเป็นหลัก เพราะธรรมชาติของการเรียนรู้ของมนุษย์นั้นต้องการการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนรู้อย่างมีความคิดที่เป็นอิสระมากกว่าการฟังฟังและการถูกครอบงำ ผลที่ได้จากการเรียนรู้จึงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

3. ใช้กระบวนการกลุ่มที่เน้นความร่วมมือและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความร่วมมือจะเสริมการเรียนรู้และสร้างสำนึกของการมีส่วนร่วมแก่ประชาชนในชุมชน เพื่อให้ประชาชนได้ยอมรับฟังความเห็นที่แตกต่าง กระตุ้นสำนึกในความเชื่อมั่น ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มีความพร้อม ความมั่นใจในการแสดงความคิดเห็น การเสนอประสบการณ์ของตนเองที่เป็นประโยชน์ต่อแนวทางการดำเนินงาน แสดงศักยภาพของตนเองและพร้อมที่จะให้โอกาสผู้อื่นอย่างเต็มที่ ร่วมกันวิเคราะห์ ร่วมกันแก้ปัญหาจะช่วยเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น

การเรียนรู้ด้วยกระบวนการกลุ่มเน้นให้เรียนรู้จากการค้นคว้า ชักถาม อภิปราย ตรวจสอบ ฝึกปฏิบัติ ทดลองลงมือแก้ปัญหาในกลุ่ม เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ระหว่างประชาชนด้วยกัน โดยเน้นความคิดสร้างสรรค์ กระบวนการใหม่ๆ ในการค้นหาทางแก้ปัญหา ซึ่งอาจจะมาจากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมกัน อันจะส่งผลให้ประชาชนได้ร่วมกันวิเคราะห์เกิดการเรียนรู้ได้ดีกว่าการเข้ามานั่งฟังบรรยายโดยทั่วไป เพราะประชาชนสามารถแสดงความคิดเห็น ชักถาม ได้ตอบ อภิปราย ให้เกิดความชัดเจนได้มากกว่าการรับฟังเพียงฝ่ายเดียว หรือที่เรียกกันว่า เป็นลักษณะการสื่อสารทางเดียว

4. เน้นกระบวนการเรียนรู้ การจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจะไม่กำหนดโครงสร้างของการจัดกระบวนการเรียนรู้ให้มีรูปแบบที่ตายตัว เปิดโอกาสให้เรียนรู้ตามสถานการณ์ เนื้อหาและกระบวนการกำหนดขึ้นมาจากวัตถุประสงค์ที่มาจากความต้องการของประชาชนที่เข้ามามีส่วนร่วมในการเรียนรู้ เน้นการเรียนรู้ในลักษณะของการพูดคุยกันเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน โดยไม่มุ่งเน้นการตรวจสอบผลของการเรียนรู้ด้านเนื้อหาว่าผิดหรือถูก แต่จะเน้นที่กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นว่าประชาชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง แสดงความคิดเห็นร่วมกันอย่างเต็มที่ ในบางครั้งการจัดกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนอาจจำเป็นต้องใช้เทคนิควิธีการเครื่องมือบางอย่างที่ไม่ใช่การสอนหรือบรรยาย เพื่อนำมาเสริมกระบวนการเรียนรู้ให้ดียิ่งขึ้น

5. กระบวนการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง กระบวนการเรียนรู้ที่ดีควรเป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง ซึ่งควรมีการวางแผนการจัดการเรียนรู้ที่จะส่งผลในระยะยาว เช่น การพัฒนาแกนนำชุมชนที่เชื่อมโยงไปสู่การจัดทำแผนการจัดการศึกษาในชุมชน ซึ่งควรมีแผนงานในการติดตามสนับสนุนให้แกนนำสามารถดำเนินการจัดทำแผนการจัดการศึกษาในชุมชนอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น

6. เน้นการสร้างบรรยากาศการเรียนรู้แบบไม่เป็นทางการ โดยที่ให้ประชาชนมีความรู้สึกที่มีความเป็นกันเองมากที่สุด เพราะบรรยากาศเช่นนี้จะช่วยสร้างความรู้สึกรักไว้นั่นเอง และก่อให้เกิดความร่วมมือสามัคคีกันในการทำงาน

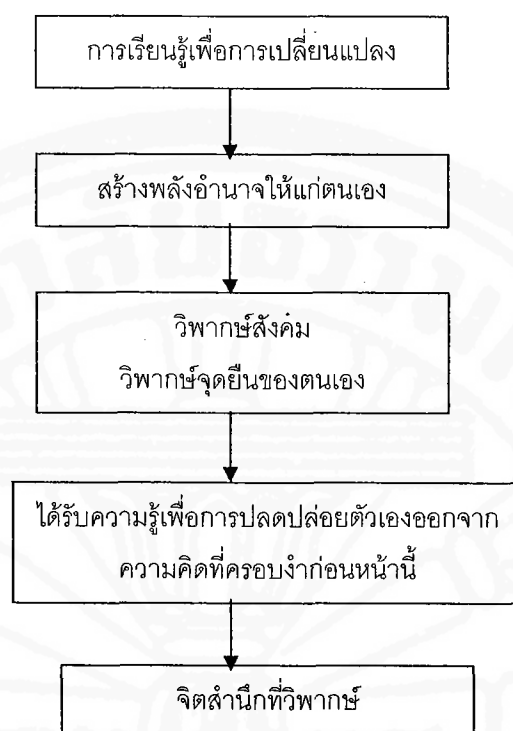
หัวใจสำคัญของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมให้ได้ทรงพลังคือ ความมีทัศนคติ ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ เคารพและเห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ความเคารพและเชื่อมั่นในมนุษย์ทุกคนอย่างจริงจังจะทำให้เรามีท่าทีในการแสดงออกอย่างอ่อนน้อมพร้อมจะเปิดใจกว้างรับฟังทุกคน เป็นพื้นฐานที่จะสร้างความเชื่อใจ ความไว้วางใจที่จะเปิดเผย พร้อมทั้งจะเรียนรู้ทั้งการให้และรับซึ่งกันและกัน (ประหยัด จตุพรพิทักษ์กุล, ม.ป.ป. อ้างถึงใน บัณฑิต อ่อนดำ, 2544, น.31)

จะเห็นได้ว่าการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมเป็นทั้งรูปแบบ วิธีการ เพื่อก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่เป็นแบบ “องค์รวม” มีการบูรณาการในหลายๆ ส่วนเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะการนำเอาความรู้ภูมิปัญญาดั้งเดิมที่เรียกว่าเป็นความรู้แบบมุขปาถะแบบดั้งเดิมมาประยุกต์ใช้กับความรู้สมัยใหม่ เพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่ทันสมัยแต่มีฐานการเรียนรู้ที่มาจาก การปฏิบัติจริงเมื่อครั้งในอดีต เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน มีการรวบรวมและพัฒนาความรู้อันหลากหลายของชุมชน เป็นการผสมผสานความรู้ที่ทันสมัยให้เข้ากับความรู้ดั้งเดิม ที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ท้ายที่สุดเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นปฏิกิริยาตอบกลับการเรียนรู้ในยุคทันสมัยนั่นเอง

ดังนั้น “กระบวนการเรียนรู้” เป็นกระบวนการของการเรียนรู้สิ่งเดิมเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่ และจำเป็นที่จะต้องเป็นสิ่งใหม่ที่น่าไปสู่การถกทอความสัมพันธที่ประสานกลมกลืน (Harmonious) อย่างยั่งยืนกับสิ่งแวดล้อมในทุกระดับที่มนุษย์เกี่ยวข้องด้วย (อรศรี งามวิทยาพงศ์, 2547) ไม่ว่า

ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ (ครอบครัว กลุ่ม-องค์กร ชุมชน สังคม ประเทศ ฯลฯ) และมนุษย์กับธรรมชาติ ครอบครัวไปถึงกระบวนการเรียนรู้เพื่อรู้จักธรรมชาติของตนเอง เพื่อให้บุคคลมีความสามารถที่จะดำรงชีวิตได้อย่างสมดุล มีสุขภาวะที่ดีในทุกมิติขององค์ประกอบแห่งตน (กาย จิต สังคม จิตวิญญาณ) กระบวนการเรียนรู้จึงมิใช่การสร้างสรรค์ที่มุ่งตอบสนองแบบแยกส่วนหรือจำเพาะเจาะจง ตามความพอใจ (ความเชื่อ ความเห็น ผลประโยชน์ ฯลฯ) ของปัจเจกบุคคล หรือเฉพาะกลุ่ม เนื่องจากในความจริงแล้ว ต้นกำเนิดแห่งมนุษย์และบริบทที่แวดล้อมปัจเจกบุคคลนั้น คือ ระบบความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งหรือองค์ประกอบของเหตุปัจจัยอันมากมายมหาศาลหลายระดับที่สัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นองค์รวมเดียวกัน กระบวนการเรียนรู้จึงไม่อาจตัดตอน แยกส่วน ลดทอนได้ และสิ่งที่สำคัญที่สุดของกระบวนการเรียนรู้ (อาຈอง ชุมสาย ณ อยุธยา, 2548) คือ “จิตสำนึก” เพราะ “การเรียนรู้” จะเกิดขึ้นเมื่อเราปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและจะรับข้อมูลเข้ามาโดยผ่านประสาทสัมผัสทั้ง 5 (ตา หู ลิ้น จมูก ผิวหนัง) เมื่อรับข้อมูลมาแล้วความเข้าใจจะยังไม่เกิด แต่สิ่งที่เกิดขึ้นคือ จะมีการเก็บบันทึกข้อมูลเหล่านั้นไว้ในจิตใต้สำนึกหรือความทรงจำ หากแต่ จะให้เกิดความเข้าใจจะต้องมีการตีความ โดยเรียงข้อมูลจากจิตใต้สำนึกออกมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่รับเข้ามาใหม่ โดยสิ่งสำคัญในการเรียนรู้คือ การยกระดับจิตใจและจิตเหนือสำนึกให้เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น หรือเกิดพุทธะขึ้นภายใน ดังนั้นการเรียนรู้ในฐานะปัจเจก จึงเป็นการเรียนรู้เพื่อรู้จักตนเอง (ในตัวคนแต่ละคนเป็นอย่างไร) มีการเรียนรู้หรือไม่ และมีความเป็นพลวัตหรือมีการเปลี่ยนแปลงในตัวเองหรือไม่อย่างไร (วิธาน ฐานะวุฑฒิ, 2548) ดังนั้นการเรียนรู้ควรก่อให้เกิด การรู้จักตนเอง การเข้าใจเพื่อนมนุษย์ และสิ่งแวดล้อม พร้อมทั้งเข้าใจความเป็นจริงที่ซับซ้อนเป็นพลวัตและความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ (ประเวศ วะสี, 2548)

นอกจากนี้ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์และคณะ (2549) ทำการสังเคราะห์องค์ความรู้เศรษฐกิจพอเพียงได้นำเอาทฤษฎีที่เรียกว่า “Theory of Experimental Learning” มาประยุกต์ใช้ในการศึกษาวิจัยได้ว่า ปัจจัยสำคัญในการการวิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ระดับชุมชน ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ กระบวนทัศน์และค่านิยมเกี่ยวกับวิถีการผลิต วิถีคิดและวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชนเป็นการเรียนรู้ท่ามกลางประสบการณ์ ซึ่งการเรียนรู้เป็นการแสวงหาความรู้เพื่อสร้างระบบใหม่ที่อยู่บนพื้นฐานของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยมีกระบวนการเรียนรู้เป็นกลไกสำคัญในการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และจิตสำนึกดังนี้

ผลผลิตของกระบวนการเรียนรู้จะปรากฏให้เห็นในรูปร่างของการปฏิเสธความคิดแบบทุนนิยมและหันมารับเอาความคิดแบบเศรษฐกิจพอเพียงพร้อมกับแสวงหาแนวทางเพื่อนำเอาความคิดนี้ไปปฏิบัติท่ามกลางการเรียนรู้จากประสบการณ์

แนวคิดและรูปแบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ออร์ศรี งามวิทยาพงศ์ (<http://www.midnightuniv.org>) ชีวิตทั้งหลายในระดับต่างๆ ล้วนดำรงอยู่อย่างเป็นระบบ ในลักษณะของระบบชีวิตที่โยงใยอยู่ด้วยกันเป็นข่ายใย โดยที่ระบบนิเวศเป็นระบบที่ใหญ่และสำคัญมากที่สุด การจัดระบบองค์การของระบบนิเวศ คือหลักการจัดองค์กรของระบบชีวิตทุกระบบ มนุษย์ในฐานะระบบชีวิตหนึ่งของระบบใหญ่ จึงต้องจัดแบบแผนชีวิตระเบียบสังคมให้สอดคล้องกับแบบแผนของระบบนิเวศ ดังนั้นเมื่อพูดถึงระบบนิเวศก็คือการพูดถึง "ชุมชน" (Community) นั่นเอง การเรียนรู้อย่างรอบรู้ในระบบนิเวศ (Ecoliteracy) จะทำให้เกิดการคิดอย่างเป็นระบบได้ ในทางกลับกันการเรียนรู้จากระบบชีวิต ชุมชนของตนเอง ก็เป็นหนทางที่ทำให้เกิดระบบคิดอย่างเป็นระบบได้ด้วยเช่นกัน ความเข้าใจในกฎของระบบนิเวศ (Principal of Ecology) จึงมีความสำคัญและเป็นพื้นฐานของการเข้าใจระบบชีวิตในระดับอื่นๆ ทั้งหมด ซึ่งประกอบด้วย

1. เป็นเครือข่าย (Networks) สมาชิกของระบบหรือชุมชนทั้งหมด ติดต่อเชื่อมโยงกัน และกัน (Interconnected) เป็นเครือข่ายอันกว้างใหญ่ไพศาล ประณีตซับซ้อน ในลักษณะของความสัมพันธ์แห่งข่ายใยชีวิต (The Web of Life) คุณสมบัติของระบบชีวิต กำหนดจากระบบความสัมพันธ์แบบนี้

2. เป็นระบบซับซ้อน (Nested Systems) ระบบของธรรมชาติทั้งหมด มีโครงสร้างของระบบซ้อนระบบที่หลากหลายระดับรวมอยู่ด้วยกันอย่างเป็นบูรณาการ (integrated) หรือองค์รวมเดียว เป็นระบบย่อยอิสระที่สัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นส่วนหนึ่งของระบบที่ใหญ่กว่าด้วย

3. เป็นวัฏจักร (Cycles) การปฏิสัมพันธ์ (Interaction) ระหว่างสมาชิก เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนแปลงพลังงาน ทรัพยากรในวงจรที่ต่อเนื่องหมุนเวียน วงจรจะผ่านกันไปมา กับวงจรที่ใหญ่กว่าในระบบนิเวศ

4. เป็นระบบไหล (Flows) ระบบชีวิตทั้งหมดเป็นระบบเปิด ซึ่งต้องการการหล่อเลี้ยงอย่างต่อเนื่องของพลังงาน และทรัพยากรเพื่อความอยู่รอด พลังงานแสงอาทิตย์คือพลังอำนาจชีวิต และขับเคลื่อนวงจรของนิเวศทั้งหมด

5. การพัฒนา (Development) ชีวิตมีการพัฒนาและการเรียนรู้ เพื่อวิวัฒนาการทั้งในระดับปัจเจก และในระดับวงศ์ (species) มีการเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในการสร้างสรรค์และการดัดแปลงกันและกันของหน่วยชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่มีวิวัฒนาการร่วมกัน

6. สมดุลอย่างพลวัต (Dynamic Balance) ทุกวงจรในระบบนิเวศมีวงจรป้อนกลับ (Feedback Loops) ซึ่งทำให้ระบบสามารถควบคุมและจัดการกับตนเองได้ และรักษาภาพสมดุลอย่างเป็นพลวัต (Dynamic) จากการแกว่งไหวอย่างต่อเนื่อง

สัมพันธภาพ (Relationship) หรือความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน คือ กฎเกณฑ์สำคัญของระบบชีวิต ระบบนิเวศช่วยให้เข้าใจสัมพันธภาพของระบบชีวิตทั้งหลาย กล่าวคือ การมีสัมพันธภาพระหว่างองค์ประกอบย่อยๆ ทั้งหมดที่อยู่ภายใต้ระบบใดระบบหนึ่ง และมีสัมพันธภาพกับระบบใหญ่ที่แวดล้อม หรือที่เรียกว่า "บริบท" (Context) โดยสัมพันธภาพทั้งหมดจะเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายเป็นไปในทุกทิศทุกทาง เอื้อให้เกิดการเวียนกลับ การเรียนรู้ และการพัฒนา การจัดรูปแบบของสัมพันธภาพที่เกิดขึ้นซ้ำๆ ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า แบบแผน (Pattern) คือ การจัดความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของระบบทั้งหลาย และระหว่างระบบในระดับต่างๆ กันด้วย

วนเกษตร

วนเกษตรเป็นการทำกิจกรรมการเกษตรหลายๆ อย่างในพื้นที่เดียวกันแบบผสมผสาน เช่น ปลูกพืชหลายอย่างทั้งไม้ยืนต้นและพืชผลและเลี้ยงสัตว์หลายๆ ชนิด โดยเน้นไม้ยืนต้น เพื่อให้

เกิดประโยชน์หลายอย่างแบบต่อเนื่อง โดยคงความสมดุลของธรรมชาติและสภาพแวดล้อมไว้ ไม่ ยืนยันในระบบวนเกษตร หมายถึง พืชเนื้อไม้แข็งแรงมีชีวิตยืนนานหลายปี อาจเป็นไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม ไม้ ไม้ หรือไม้ตระกูลปาล์ม เช่น หมาก มะพร้าว เป็นต้น

วน หรือ ป่า คือ ความหลากหลายของสิ่งมีชีวิตทั้งพืชและสัตว์ ส่วนเกษตร คือ การใช้ ที่ดินเพาะปลูกพืชรวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ การประมง และการป่าไม้ ดังนั้น วนเกษตร คือ การ ผสมผสานของพืชและสัตว์ เพื่อดำรงชีวิต การฟื้นฟูธรรมชาติ และเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดการ เรียนรู้อย่างต่อเนื่องในการจัดการทรัพยากรในไร่นา และในป่าธรรมชาติ

วนเกษตรเป็นแนวคิดและทางเลือกปฏิบัติทางการเกษตรแบบหนึ่ง ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น วนเกษตรโดยทั่วไปเน้นบทบาทของคนและความรู้ดั้งเดิมพื้นบ้านผสมผสาน กับเทคนิคการจัดการเพื่อเพิ่มผลผลิตไม้ยืนต้น พืชผล และสัตว์เลี้ยงร่วมกัน วนเกษตรพัฒนาขึ้นมา เพื่อเสริมความมั่นคงของที่ดินในชนบท เป็นหลักประกันว่าพื้นที่ในชนบทจะได้ใช้ประโยชน์เพื่อการ เพาะปลูกสนองความจำเป็นพื้นฐานของเกษตรกร ซึ่งได้แก่ อาหาร พลังงาน และไม้ใช้สอยสร้าง บ้านเรือน (ฉันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ, 2546) วนเกษตรมีหลายแบบดังนี้

- วนเกษตรแบบบ้านสวน มีต้นไม้และพืชผลหลายชั้นความสูง โดยปลูกไม้ผล ไม้ ยืนต้น สมุนไพร และพืชผักสวนครัวในบริเวณบ้าน

- วนเกษตรที่มีต้นไม้แทรกในไร่นาหรือทุ่งหญ้า เหมาะกับพื้นที่ซึ่งมีลักษณะสูงๆ ต่ำๆ โดยปลูกต้นไม้เสริมในที่ที่ไม่เหมาะสมกับพืชผล เช่น ที่เนินหรือที่ลุ่มน้ำขัง และปลูกพืชในที่ราบหรือ ที่ลุ่มน้ำเสมอ

- วนเกษตรที่มีต้นไม้ล้อมไร่นา เหมาะกับพื้นที่ไร่นา ซึ่งมีลมแรงพืชผลได้รับความ เสียหายจากลมพายุอยู่เสมอ จึงต้องปลูกต้นไม้เพิ่มความชุ่มชื้น บังแดดบังลมให้กับผลผลิตที่ ต้องการร่มเงาและความชื้น

- วนเกษตรที่มีแถบต้นไม้และพืชผลสลับกัน เหมาะกับพื้นที่ที่มีความลาดชันเป็นแนว ยาวน้ำไหลเซาะหน้าดินมาก แถบต้นไม้ซึ่งปลูกไว้สองถึงสามแถวสลับกับพืชผลเป็นช่วงๆ ขวาง ความลาดชันจะช่วยรักษาน้ำดิน และในระยะยาวจะทำให้เกิดชั้นบันไดดินแบบธรรมชาติให้กับ พื้นที่สำหรับแถบพืช อาจมีความกว้าง 5-20 เมตร ตามความเหมาะสมของพื้นที่

- วนเกษตรใช้พื้นที่หมุนเวียนปลูกไม้ยืนต้น พืชผล และสัตว์เลี้ยง เหมาะกับพื้นที่ขนาด กลางถึงขนาดใหญ่ ซึ่งมีพื้นที่พอที่จะปลูกพืชผลเป็นแปลงหมุนเวียน โดยมีแปลงไม้ยืนต้นร่วมกับการ เลี้ยงสัตว์แบบหมุนเวียนเพื่อฟื้นฟูดิน

วนเกษตร เป็นระบบประสานประโยชน์หรือจัดรูปแบบการใช้ประโยชน์ระหว่างกิจกรรม ต่างๆ ในชุมชน รวมถึงกิจกรรมทางการป่าไม้ การเกษตร การเลี้ยงสัตว์ ทรัพยากรธรรมชาติ

ชนบทธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม และนำไปเพื่อตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) ของชุมชน เพื่อให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ โดยการปลูกไม้ยืนต้น เลี้ยงสัตว์ และปลูกพืชเกษตรให้สัมพันธ์กัน มีการควบคุมกันเองตามธรรมชาติในการเพิ่มผลผลิตโดยยึดหลักความสมดุลตามธรรมชาติของระบบนิเวศป่าเขตร้อน ซึ่งสอดคล้องกับ บุญวงศ์ ไทยอุดมสาร (2545, น.35) ที่ได้ให้ความหมายของวนเกษตรไว้ว่า วนเกษตรเป็นรูปแบบการใช้ประโยชน์จากที่ดินซึ่งรวมเอาไม้ป่ากับพืชเกษตรและ/หรือการเลี้ยงสัตว์ไว้ด้วยกัน ในระบบการผลิตที่ยั่งยืนบนที่ดินผืนเดียวกันในระยะเวลาเดียวกัน หรือคนละช่วงเวลากัน ส่วนภาคภูมิ วิจารณ์วิวัฒน์ และคณะ (ม.ป.ป.) ได้กล่าวถึงความหมายของวนเกษตรไว้ใกล้เคียงกันว่า วนเกษตรเป็นระบบการใช้พื้นที่ทำการเกษตรซึ่งเลียนแบบมาจากธรรมชาติ ภายในพื้นที่การเกษตรประกอบด้วยพืชขนาดใหญ่อายุยาวปลูกควบคู่ไปกับพืชเกษตรระยะสั้น ไม้ใช้สอยต่างๆ หญ้าสำหรับเลี้ยงสัตว์ และอาจมีการเลี้ยงสัตว์ควบคู่ไปในพื้นที่เดียวกัน ช่วงเวลาเดียวกันหรือคนละช่วงเวลา องค์ประกอบดังกล่าวมีความเกื้อกูลซึ่งกันและกัน นอกจากนี้สมัชชากลุ่มเกษตรกรรมทางเลือก (2539, น.6)ยังได้ให้ความหมายของวนเกษตรในทางที่สอดคล้องกันนี้ว่าเป็นระบบการใช้ประโยชน์ในที่ดินที่จะดำรงกิจกรรมการผลิตต่างๆ ระหว่างการปลูกไม้ยืนต้น (หรือต้นไม้) การเลี้ยงสัตว์ และการปลูกพืชเกษตรให้มีความสอดคล้องซึ่งกันและกัน และเกื้อกูลกับระบบนิเวศป่าไม้ท้องถิ่น

หลักการพื้นฐานของวนเกษตรประกอบด้วย 1) ความหลากหลายของชนิดพืช สัตว์ และสิ่งมีชีวิตเล็กๆ หรือความหลากหลายของพันธุกรรมชีวภาพ ซึ่งหมายถึงการอยู่ร่วมกันของพืชและสัตว์หลายชนิด รวมทั้งสิ่งเล็กๆ ที่เรียกว่าจุลินทรีย์ เป็นการอยู่ร่วมกันที่มีความสมดุลตามธรรมชาติระบบวนเกษตรจึงเน้นให้โครงสร้างของพืชและสัตว์มีความหลากหลายชนิด ปลูกพืชที่มีความต่างระดับของเรือนยอด และระบบรากตามลักษณะของระบบป่าธรรมชาติ 2) การหมุนเวียนธาตุอาหารตามธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ดูดธาตุอาหารในดินลำเลียงสู่ใบเพื่อใช้ในกระบวนการสังเคราะห์แสง ผลผลิตจากการสังเคราะห์แสงจะถูกส่งไปหล่อเลี้ยงทุกส่วนของลำต้นให้เติบโต สัตว์เล็กๆ บางชนิดกินใบเป็นอาหาร สัตว์ใหญ่กินสัตว์เล็ก เมื่อสัตว์ตายลงรวมทั้งใบไม้ร่วงหล่นจะถูกย่อยสลายด้วยมด ปลวก ไส้เดือน แมลงต่างๆ และสัตว์เล็กๆ เช่น จุลินทรีย์ สูดทำซากพืชซากสัตว์เหล่านี้จะสะสมอยู่ในดิน กลายมาเป็นธาตุอาหารสำหรับพืชซึ่งการจัดการทางเทคนิคของระบบวนเกษตรเอื้อให้เกิดการหมุนเวียนธาตุอาหาร ความหลากหลายทางชีวภาพเพื่อพัฒนาไปสู่ความสมดุลตามธรรมชาติ

"วนเกษตร" ซึ่งเป็นการจัดการพื้นที่ให้เหมาะสมตามสภาพของพื้นที่โดยไม่ต้องพึ่งแรงงานผู้อื่นและการตลาด และที่สำคัญคือจะต้องสามารถพึ่งตนเองในทางเศรษฐกิจได้ กล่าวคือการดำเนินการผลิตเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคภายในครอบครัวมีเหลือจึงนำไปขาย หรือ

แลกเปลี่ยนกับผู้อื่น อีกทั้งยังมีปัจจัยการผลิตซึ่งถือเป็นสวัสดิการต่อครอบครัวในปัจจุบันและอนาคตได้ ซึ่งสอดคล้องกับ อยู่ สุนทรย์ (อ้างใน สัมฤทธิ์ ผวนิม. 2545 : น.50) กล่าวว่า บุคคลที่สามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้คือ บุคคลซึ่งสามารถผลิตสินค้าและบริการได้เพียงพอสำหรับตอบสนองความต้องการภายในครอบครัว สามารถรักษาดุลแห่งการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับบุคคลภายนอก และสามารถขยายการผลิตด้วยเงินออมภายในครอบครัวและด้วยทรัพยากรบุคคล

การพึ่งตนเองซึ่งเป็นการตอบสนองความต้องการของแต่ละคน อันหมายถึงความต้องการหลักประกันในการดำรงชีวิต ด้วยการอาศัยซึ่งกันและกันอย่างมีจิตสำนึกในระดับบุคคล ครอบครัว และสังคม เพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น และลดการพึ่งพาจากภายนอก เช่น เกษตรกรรู้จักการพึ่งตนเองในการผลิต มีศักยภาพในการจัดรูปแบบการผลิตที่เอื้อประโยชน์แก่ตนเอง มีอำนาจการต่อรองจนสามารถพึ่งตนเองในทางเศรษฐกิจได้ก็จะทำให้เกษตรกรสามารถจัดการกับปัญหาของตนเองได้ไม่จำเป็นต้องอพยพเข้าเมืองเพื่อหางานทำ ซึ่งสอดคล้องกับ วิบูลย์ เข็มเฉลิม (http://www.thaiwisdom.org/p_pum/center_pum/c_pumf/vibul.htm) ที่ว่า การพึ่งตนเอง เป็นความสามารถของคนที่ช่วยเหลือตนเองให้ได้มากที่สุด โดยไม่เป็นภาระคนอื่นมากเกินไป มีความสมดุล ความพอดีในชีวิต เป็นสภาวะทางกายที่สอดคล้องกับสภาวะทางจิตที่เป็นอิสระ มีความพอใจในชีวิตที่เป็นอยู่ มีสิ่งจำเป็นอันเป็นปัจจัยสี่พอเพียง อีกทั้งต้องมีสวัสดิการและความมั่นคงให้กับชีวิตของตนเองในปัจจุบันจนถึงอนาคต นอกจากการพึ่งตนเองได้ในระดับบุคคลและครอบครัวได้แล้ว การพึ่งตนเองยังขยายไปถึงระดับชุมชน เนื่องจากบุคคล ครอบครัว และชุมชนต่างมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ทั้งนี้การพึ่งตนเองของชุมชนเป็นการพึ่งตนเองในทางเศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ เทคโนโลยี จิตสังคมและวัฒนธรรม กล่าวคือ การพึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี คือ การมีปริมาณและคุณภาพของเทคโนโลยีทางวัตถุ เช่น เครื่องไม้เครื่องมือ เครื่องจักรกล และเทคโนโลยีทางสังคม เช่น การรู้จักการจัดการ มนุษย์สัมพันธ์ เป็นต้น การรู้จักใช้อย่างมีประสิทธิภาพและบำรุงรักษาให้คงสภาพดีอยู่เสมอเพื่อการใช้งาน ซึ่งรวมถึงเทคโนโลยีสมัยใหม่และดั้งเดิมของท้องถิ่นที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” การพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ เป็นความสามารถในการดำเนินชีวิตการทำมาหาเลี้ยงชีพที่มีความมั่นคง สมบูรณ์พูนสุขพอสมควร

การพึ่งตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่โดยธรรมชาติในชุมชนหรือสามารถหาได้ เป็นความสามารถในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์บนพื้นฐานของความสมดุลและการรักษาให้ธรรมชาติดำรงอยู่ไม่เสื่อมสลายจนหมดสิ้น การพึ่งตนเองทางจิตใจเป็นสภาพจิตใจที่กล้าแข็งในการที่จะต่อสู้กับปัญหา อุปสรรคในการหาเลี้ยงชีพ การพัฒนาให้ชีวิตเจริญก้าวหน้าในการปกครองตนเอง ในการปกครองกิเลสตัณหา ไม่ให้โลภ โกรธ หลง หรืออยาก

ได้ อยากมี อยากดี จนเกินความสามารถของตนเอง การพึ่งตนเองทางสังคม วัฒนธรรม เป็นสถานการณ์ที่กลุ่มคนกลุ่มหนึ่งๆ มีความเป็นปึกแผ่นเหนียวแน่น มีผู้นำที่มีประสิทธิภาพสามารถนำกลุ่มคนเหล่านี้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ของตนไปสู่เป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยกลุ่มของตนเอง หรืออาจขอความร่วมมือช่วยเหลือจากภายนอก

หลักการพึ่งตนเองนั้น ในระดับหนึ่งมิได้หมายความว่า จะต้องผลิตทุกอย่างด้วยตนเองทั้งหมด ถึงแม้ว่าจะมีลักษณะเช่นนั้นจริงๆ แต่เมื่อมีการพัฒนาถึงระดับหนึ่งการพึ่งตนเองจะมีความหมายถึงการเตรียมพร้อมที่จะพึ่งตนเองเมื่อเกิดสถานการณ์ที่จำเป็นต้องพึ่งตนเอง เนื่องจากไม่สามารถพึ่งปัจจัยภายนอกได้อีกต่อไป ในระดับที่สูงขึ้นการพึ่งตนเอง หมายถึง ความสามารถในการควบคุมเทคโนโลยีในการผลิต ตลอดจนมีความสามารถในการควบคุมทรัพยากรบางชนิดที่สามารถทำให้การผลิตดำเนินไปได้โดยไม่สะดุด และอาจรวมไปถึงความสามารถในการควบคุมตลาดด้วย แต่ที่สำคัญที่สุดคือ ความสามารถในการกำหนดชีวิตการผลิตได้ ในระดับนี้ย่อมเห็นชัดว่า ความสามารถในการพึ่งตนเองไม่มีความจำเป็นเลยที่จะผลิตทุกอย่างได้เอง ถ้าหากมีทรัพยากรที่สำคัญเพียงพอที่ทำให้เกิดอำนาจการต่อรองได้ ดังนั้นการพึ่งตนเองในการผลิตจึงมิได้มีความหมายในเชิงการปฏิเสธระบบตลาดทั้งหมด แต่เป็นการช่วยเกษตรกรที่ไม่สามารถพึ่งตนเองได้เนื่องจากประสบความล้มเหลวจากการผลิตเพื่อตลาด ได้กลับมามีโอกาสพิจารณาจุดอ่อนพร้อมทั้งฟื้นฟูสมรรถนะของตัวเองให้เข้มแข็งยืนอยู่ด้วยตัวเองได้ และหากประสงค์จะกลับไปสู่ระบบตลาดอีกครั้งก็จะกลับเข้าไปได้ด้วยคามมั่นคง มีความรู้เท่าทัน และอยู่ในระบบแข่งขันได้

การเลือกทำวนเกษตรจะต้องมีความตั้งใจ เชื่อมั่นว่าจะทำได้สำเร็จเริ่มจากการปรับพื้นฐานของความต้องการของเกษตรกรและครอบครัวทำความเข้าใจในตัวเกษตรกรเอง และสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง เช่น ที่ดิน แหล่งน้ำ พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ตลอดจนความรู้ในการปลูก การบำรุงรักษา และการจัดการ หากความรู้ความเข้าใจยังไม่เพียงพอต้องหาเพิ่มเติมและตัดสินใจ ทำเมื่อมีความตั้งใจและความเข้าใจในสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง แล้วจึงเริ่มต้นตัดสินใจเลือกรูปแบบวิธีการ ตลอดจนเลือกแนวทางปฏิบัติที่จะจัดการพืชและสัตว์ให้ได้ หากเริ่มในพื้นที่ว่างเปล่าจะต้องตัดสินใจเลือกชนิดพืชที่ปลูกหรือสัตว์ที่จะเลี้ยง เนื่องจากวนเกษตรจะอยู่บนพื้นฐานของการพอกมีกิน “วนเกษตร : มีกินเป็นพื้นฐาน มีสวัสดิการยามเฒ่าชรา มีความหลากหลายคล้ายป่าธรรมชาติ ก่อเกิดอุตสาหกรรมชุมชน”

การจัดการทรัพยากรของศูนย์การเรียนรู้ชุมชนเครือข่ายป่าตะวันออก

ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนเครือข่ายป่าตะวันออก อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา ติดกับป่าภาคตะวันออก (ป่ารอยต่อ 5 จังหวัด คือ ฉะเชิงเทรา, สระแก้ว, จันทบุรี, ระยอง และชลบุรี)

เกิดจากแนวคิดการเผยแพร่การทำวนเกษตร เพื่อช่วยแก้ปัญหาให้แก่เกษตรกรของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม โดยใช้สวนวนเกษตรเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนและผู้สนใจ พร้อมกันนั้นยังได้เผยแพร่ความรู้ผ่านเวทีการประชุมสัมมนา การบรรยาย การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น จัดสร้างห้องหนังสือ สนับสนุนให้มีลานคำริมทางชุมชน ส่งเสริมค่ายเยาวชน เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ศูนย์การเรียนรู้ มีเป้าหมายเพื่อการขยายแนวคิดเรื่อง “วนเกษตร” ให้กับชุมชนให้เคียง การทำงานกับชาวบ้านในชุมชนรอบป่าตะวันออก มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อค้นหาและทดลองแนวทางในการสร้างการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นกับคนในชุมชนต่างๆ เพื่อให้คนและชุมชนสามารถพึ่งตนเอง อยู่ได้อย่างเข้มแข็งและยั่งยืน บนพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจที่พอเพียง สังคมเข้มแข็ง และสิ่งแวดล้อมที่สมดุล กระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเอง เป็นบทสรุปจากประสบการณ์ชีวิตเพื่อเสนอเป็นทางเลือกให้กับเกษตรกรที่กำลังประสบปัญหา ใช้เป็นบทเรียนในการเริ่มต้นเรียนรู้ ทดลอง และนำชีวิตเข้าสู่วิถีของการพึ่งตนเองได้ในที่สุด

กระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเอง ประกอบไปด้วย 3 ขั้นตอน 5 เรื่อง และ 3 แผน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

3 ขั้นตอน ของการเรียนรู้เป็นเรื่องของการเรียนรู้และทำความเข้าใจกับสิ่งที่มีอยู่ และเป็นอยู่ของชีวิตของเราและชุมชนของเรา คือ การเรียนรู้ตัวเอง การเรียนรู้ปัญหา การเรียนรู้ทรัพยากร

5 เรื่องพื้นฐานชีวิตที่ทุกคนต้องเรียนรู้เพื่อให้ชีวิตอยู่ได้อย่างดีไม่อดอยากและพึ่งตนเองได้ในปัจจุบัน ได้แก่ ข้าว, อาหาร, ยาสมุนไพร, ข้าวของเครื่องใช้, ดิน จุลินทรีย์ และปุ๋ยชีวภาพ

3 แผน ในกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความเข้าใจสู่การทำแผน ประกอบไปด้วย แผนชีวิตและครอบครัว, แผนชุมชน, แผนจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม โดยที่ แผนชีวิตและครอบครัว เป็นแผนพัฒนาเศรษฐกิจขั้นพื้นฐาน มีฐานอยู่ที่ชีวิตและครอบครัว ซึ่งพึ่งตนเองได้ จัดการชีวิตกับครอบครัว ให้ทุกคนอยู่ดีมีสุข กินอิ่มนอนหลับ ไม่ทุกข์ ไม่ร้อน ได้อย่างไร แผนชุมชน เพื่อความร่วมมือและการพึ่งพากันของชุมชน คือ แผนพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็ง เน้นการสร้างความร่วมมือและความสามัคคี เพราะไม่ใช่ทุกครอบครัวที่จะเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้หมด ระบบของชุมชนจึงต้องเอื้อประโยชน์ ให้คนในชุมชนได้เรียนรู้ และช่วยเหลือเกื้อกูลพึ่งพากันของคนในชุมชน แผนจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม คือ แผนจัดการสิ่งแวดล้อมให้สมดุล มีความเชื่อมโยงกับสองแผนแรกอย่างแยกไม่ได้ ชีวิตจะเป็นสุข ชุมชนจะเข้มแข็งได้ สิ่งแวดล้อมจะต้องมีความสมดุลและยั่งยืน

จากเนื้อหาการเรียนรู้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งตนเองและวนเกษตร ซึ่งเป็นความรู้ที่ได้จากการรู้คุณค่าของป่า ซึ่งมีความสัมพันธ์กับชีวิต ป่าคือความหลากหลายที่ให้คุณค่าทั้ง

อาหาร ยา ของใช้ที่จำเป็น และสวัสดิการแก่ชีวิต ทำให้คนได้เรียนรู้เรื่องการจัดการทรัพยากรให้เกิดมูลค่า และเพิ่มมูลค่าได้มากกว่าปกติ ทำให้พึ่งตนเองได้ในเบื้องต้นและเรียนรู้เรื่องความสัมพันธ์เพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเอง โดยมีเป้าหมายของกระบวนการเรียนรู้ คือ 3 ขั้นตอน 5 เรื่อง และ 3 แผน ซึ่งเป้าหมายของกระบวนการเรียนรู้เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กันระหว่างการดำเนินชีวิตและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการหรือกระบวนการถ่ายทอดและเผยแพร่ความรู้ ใช้วิธีการนำเสนอด้วยสวนหรือต้นไม้ การสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การปฏิบัติตนเป็นแบบอย่าง การจัดเวทีสนทนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการเขียนหนังสือเผยแพร่แนวคิดเรื่องวนเกษตร แหล่งการเรียนรู้คือสวนป่าไม้วนเกษตร

ในปี พ.ศ. 2545 ได้มีผู้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่อง วนเกษตรและเพื่อการพึ่งตนเอง จำนวน 3 กลุ่มใหญ่ คือ

- 1) บุคคลหรือคณะบุคคลที่ขอเข้ามาศึกษาดูงาน เช่น ข้าราชการ, เกษตรกร, นักเรียน-นักศึกษา และบุคคลทั่วไป
- 2) โดยการรับเชิญให้เป็นวิทยากรนอกสถานที่และประชุมกับหน่วยงานต่างๆ ทั้งสถาบันการศึกษาและหน่วยงานราชการ
- 3) บุคคลที่เป็นกลุ่มเป้าหมายในพื้นที่ของเครือข่ายนั้นคือชุมชนเครือข่ายป่าตะวันออกครอบคลุมพื้นที่ 5 จังหวัด

และภายในปี พ.ศ. 2546-2548 เครือข่ายป่าตะวันออกดำเนินโครงการจัดการความรู้เพื่อการพึ่งตนเองและพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนใน 10 ชุมชน และโครงการสร้างเสริมการเรียนรู้เพื่อสุขภาวะของชุมชนใน 5 ชุมชน ซึ่งทั้งหมดเป็นชุมชนรอบๆ ผืนป่าตะวันออก

การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาค้นคว้าประมวลองค์ความรู้จากงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องได้แยกศึกษาใน 2 ประเด็น คือ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน และกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยศึกษาค้นคว้าประมวลองค์ความรู้จากรูปแบบวิธีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ดังนี้

ไจรรักษ์ นวมารค (2538) ได้ศึกษาเรื่อง วิธีการให้ความรู้ทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนของผู้นำท้องถิ่นด้านวนเกษตร : การศึกษาเฉพาะกรณี ผลการวิจัยพบว่า

1. ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม ถ่ายทอดความรู้โดยการสนทนาอย่างไม่เป็นทางการ เน้นแนวทางการทำวนเกษตร 4 ขั้นตอน คือ ขั้นแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ขั้นเห็น ขั้นเชื่อมั่น และขั้น

พัฒนาการ การให้เจตคติแก่ชาวบ้านนั้น วนเกษตรเป็นแนวทางแก้ปัญหาการเกษตรแผนปัจจุบัน และเป็นการรักษาสมดุลในธรรมชาติโดยเป็นตัวอย่างในการปลูกพืชที่ง่ายหลายชนิดในท้องถิ่น สามารถเก็บกินได้เร็ว เป็นอาหารแกเล็ดรที่มากอยู่อาศัยได้ ปลูกพืชใช้สอยสะสมไว้เป็นสวัสดิการชีวิต การปลูกพืชทุกอย่างไม่ใช่สารเคมีใดๆ ทั้งสิ้น

2. เกษตรกรรับความรู้โดยการพูดคุยกันแบบธรรมดากับผู้ใหญ่วิบูลย์โดยตรง และศึกษาด้วยตนเองอย่างไม่เป็นทางการ มีการเปลี่ยนแปลงเจตคติ และนำไปทดลองปฏิบัติในพื้นที่เกษตรกรรมแต่ยังไม่เต็มพื้นที่

3. เกษตรกรยังไม่มั่นใจที่จะทำวนเกษตรตามรูปแบบและแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ โดยคิดว่าตนไม่มีความรู้ความสามารถ และขาดหน่วยงานสนับสนุน เชื่อว่าการทำวนเกษตรอย่างเดียวไม่สามารถทำให้ดำรงชีวิตอยู่ได้

จิตติมา ดำรงวัฒนะ (2544) ได้ศึกษาเรื่อง กระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเพื่อเข้าสู่เกษตรกรรมแบบยั่งยืน : กรณีศึกษากลุ่มวนเกษตรบ้านนาฮีสาน (กลุ่มเครือข่าย) ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา ผลการวิจัยพบว่า

1. ปัจจัยที่ส่งผลให้เกษตรกรประสบความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตคือ การยอมรับแนวคิดวนเกษตร และการเข้ามามีส่วนร่วมของสมาชิกภายในครอบครัว สังคมเครือญาติ และเพื่อนบ้านที่สนิท

2. ปัจจัยที่ผลักดันให้เกษตรกรตัดสินใจปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเพื่อเข้าสู่เกษตรกรรมแบบยั่งยืน คือ สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม พบว่าเกษตรกรทั้ง 18 ครอบครัว ตกอยู่ในภาวะหนี้สินที่ได้สืบเนื่องมาจากการปลูกพืชไร่ในช่วงแรก และพบว่าเกษตรกรจำนวน 8 ครอบครัวในกลุ่มวนเกษตรมีเงื่อนไขการจำนองที่ดินเพื่อการเกษตรกับพ่อค้านายทุน ทำให้ไม่สามารถเข้าสู่การผลิตในรูปแบบวนเกษตรได้อย่างเต็มรูปแบบ ต้องจัดสรรที่ดินบางส่วนเพื่อทำการเกษตรตามกระแสหลักควบคู่กับการทำสวนวนเกษตร เพื่อนำผลผลิตขายและนำเงินไปชำระหนี้

3. ปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกษตรกรเกิดกระบวนการเรียนรู้ในการทำสวนวนเกษตร คือ บทบาทผู้นำภายในกลุ่มวนเกษตรและการเคลื่อนไหวของกระบวนการกลุ่ม โดยมีการสร้างเวทีในการเรียนรู้เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์และถ่ายทอดความรู้อยู่ตลอดเวลา

ฐุพินิจ เกษมณี (2538) ได้ศึกษาเกษตรกรรมทางเลือก : กรณีตัวอย่าง การปรับตัวของเกษตรกรรมพื้นบ้านไทยภาคเหนือ ผลการศึกษาพบว่าใน 3 กรณีแรกเป็นความพยายามที่เกิดจากการดิ้นรนจากวิธีการเกษตรที่ขาดความมั่นคง ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และสุขภาพอนามัย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการทำเกษตรทางเลือกจะต้องมีความมุ่งมั่นและตั้งใจอย่างมาก ในการปรับเปลี่ยนมาสู่เกษตรกรรมทางเลือกนี้ ช่วงระยะเวลาประมาณ 3-5 ปีแรกของการปรับตัว

นับเป็นช่วงวิกฤติที่เกษตรกรเองจำเป็นต้องแสวงหารายได้จากส่วนอื่นมาชดเชยเพื่อให้ครอบครัวอยู่รอดสำหรับประสิทธิภาพทางด้านการจัดการเห็นได้ชัดว่าเกษตรกรรวมทางเลือกเหล่านี้มีความสามารถในการปรับตัวอย่างน่าทึ่งสามารถดัดแปลงและแก้ปัญหาได้ดีตามสภาพสิ่งที่สำคัญคือ ไม่ว่าการเริ่มต้นจะได้รับความเห็นพ้องจากสมาชิกในครอบครัวหรือไม่ก็ตาม แต่เมื่อผ่านการทดลองเห็นผลในระยะหนึ่งความร่วมมือกันในครอบครัวเป็นจุดเด่นประการหนึ่งของการปรับตัว

ฉันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ (2538) ได้ศึกษาเกษตรกรรวมทางเลือก : กรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรรวมพื้นบ้านไทยภาคกลาง ผลการศึกษาพบว่า การปรับตัวของกรณีศึกษาเกษตรกรภาคกลางนั้นมีเงื่อนไขที่คล้ายคลึงกัน คือ การมีประสบการณ์โดยตรงในปัญหาอันเนื่องมาจากข้อจำกัดของเกษตรกรรวมแผนใหม่ ซึ่งรวมถึงความเสียหายทางพืชผล ต้นทุนสูงชันและความเสี่ยงต่อความปลอดภัยในชีวิตของตนเองและครอบครัว ในภาพรวมของกระบวนการปรับตัวที่เกิดขึ้นของเกษตรกรจะมีบางส่วนที่คล้ายคลึงกัน คือ การคิดทบทวน การแสวงหาความรู้ และการทดลองปฏิบัติโดยการยึดความสมดุลของธรรมชาติที่ส่วนหนึ่งเรียนรู้และพัฒนาได้จากวิธีการของเกษตรกรพื้นบ้าน โดยมีระดับการของการเปลี่ยนแปลงและแนวความคิดในการเปลี่ยนแปลงนั้น อาจมองได้สามระดับ คือ การปรับตัวขั้นต้นที่เน้นเรื่องการปรับเทคนิคการผลิต การปรับวิถีชีวิตและการเปลี่ยนแปลงสังคม

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2538) ได้ศึกษาเกษตรกรรวมทางเลือก : กรณีตัวอย่างการปรับตัวของเกษตรกรรวมพื้นบ้านไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผลการศึกษาพบว่า เกษตรกรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้ปรับตัวมาสู่การทำเกษตรรวมทางเลือกในประเด็นสำคัญๆ หลายประการ คือ

1. การปรับตัวทางด้านความคิดและความเชื่อ จากการทำเกษตรเพื่อขายมาพึ่งตนเอง
2. การปรับตัวทางรูปแบบการเกษตร จากการผลิตพืชชนิดเดียวมาเป็นการผลิตแบบพืชและสัตว์หลายๆ ชนิดผสมผสานกัน
3. การปรับตัวทางเทคนิค จากการใช้ปุ๋ยและสารเคมีเป็นลักษณะการทำเกษตรปลอดสารเคมี การเลียนแบบธรรมชาติ และการปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ที่เกื้อกูลกัน
4. การปรับตัวทางการจัดการไร่นา มีการวางแผนผังแปลงนาให้มีระบบหมุนเวียนในการผลิตตลอดปี

วัฒนา สุกันต์ศีล และศุภสิมาน วงศ์สุภาพ (2538) ได้ศึกษาเกษตรกรรวมทางเลือก : กรณีตัวอย่าง การปรับตัวของเกษตรกรรวมพื้นบ้านไทยภาคใต้ ผลการศึกษาในกรณีศึกษาสวนของปะหรณ หมดหลี และสวนของลุงเคียง คงแก้ว มีลักษณะเด่นที่คล้ายคลึงกันก็คือมีการเรียนรู้ที่จะเข้าใจธรรมชาติ และกระบวนการต่างๆ ที่เกิดขึ้น การปฏิเสธไม่เลือกทางเดินทางตามกระแส

ของเกษตรสมัยใหม่ โดยมีการศึกษาค้นคว้าและทดลองผลิตลงถูกเพื่อสั่งสมประสบการณ์และความรู้ของชาวบ้านหรือภูมิปัญญาชาวบ้านที่เกิดขึ้น ซึ่งทั้งสองมองธรรมชาติเป็นองค์รวมที่ทุกอย่างเกี่ยวพันและเชื่อมโยงกันหมดบุคคลทั้งสองจึงมีบทบาทสำคัญ ในการเผยแพร่ส่งเสริมให้เกิดเวทีนักคิดชาวบ้านให้ขยายตัวมากยิ่งขึ้นเพื่อเสริมพลังให้แก่ชุมชน

วรรณา ประยูรต์วงศ์ (2540) ได้ทำการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการคงอยู่ในระบบเกษตรกรรมทางเลือกของเกษตรกร : ศึกษาเฉพาะกรณีในจังหวัดขอนแก่น ผลการศึกษาพบว่าหัวใจสำคัญของการทำเกษตรทางเลือก คือความยั่งยืนซึ่งเกิดจากการมีกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายและแต่ละกิจกรรมมีความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ดังนั้นนโยบายที่ส่งเสริมการทำเกษตรทางเลือกจึงต้องตระหนักถึงหลักเกณฑ์ดังกล่าว และเปิดโอกาสให้เกษตรกรมีการตัดสินใจการผลิตด้วยตนเอง เพราะเขาเป็นคนที่เข้าใจถึงสภาพข้อจำกัดต่างๆ ของตนเองดีที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระบวนการจัดสรรเงินสนับสนุนจากภาครัฐ ควรจะให้เกษตรกรดังกล่าวสามารถทำการใช้ทรัพยากรการเกษตรมีประสิทธิภาพในแง่การลดปริมาณของเสียจากระบบการผลิต และต้นทุนของการบำบัดของเสียรวมทั้งมีผลต่อการบำรุงรักษาดินให้มีคุณภาพที่ดีขึ้น นับว่าเป็นการสะสมความมั่งคั่ง (Wealth) ในทรัพยากรในระยะยาว

พรทิพย์ ประทีปวัฒนานนท์ (2537) ได้ทำการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการผลิตของเกษตรกรสู่การเกษตรแบบผสมผสาน ผลการศึกษารูปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงการผลิตทางการเกษตรของเกษตรกรสู่การเกษตรแบบผสมผสาน ทำได้หลายๆ รูปแบบ ซึ่งแต่ละรูปแบบมีลักษณะที่แตกต่างกัน ส่วนปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการผลิตสู่การเกษตรแบบผสมผสานนั้นขึ้นอยู่กับ การมีที่พักอาศัยในแปลงนาจำนวนแรงงานภายในครอบครัว ความรู้ความสามารถทางการผลิต และการตลาด ความเพียงพอของแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ลักษณะทางความคิด ความต้องการของเกษตรกร และลักษณะนิสัย ความกล้าตัดสินใจ ความเพียรพยายามของตัวเกษตรกร ตลอดจนการสนับสนุนจากสังคม ทั้งภายนอกและภายในครอบครัว กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเกษตรกรจะออกมาในลักษณะค่อยทำค่อยไป โดยเริ่มจากการเกษตรแบบผสมผสานมาก่อน จนเกิดรูปแบบในความคิด แล้วจึงเริ่มดำเนินการปรับปรุงสภาพพื้นที่การเกษตรให้เหมาะสมกับการทำกิจกรรมการเกษตรหลายๆ กิจกรรม มีการเลี้ยงปลา ปลูกพืชผักสวนครัว ไม้ผล ไม้ยืนต้น เลี้ยงสัตว์ โดยยังคงกิจกรรมรอง กิจกรรมประมงเป็นกิจกรรมเสริมที่ให้อยู่ได้ดีและลงทุนไม่มากนัก ทั้งด้านเวลาและเงินทุนยังคงมีกิจกรรมอื่นๆ เช่น ค้าขาย รับจ้างอีกด้วย ในการวิเคราะห์เกษตรกรที่มีความสามารถเปลี่ยนแปลงการผลิตได้มากพบว่า สังคม เครือญาติ การอบรมเลี้ยงดู การมีบุคลิกลักษณะนิสัยส่วนตัวที่ดี เช่น มนุษย์สัมพันธ์ มีวินัยในชีวิต มีการเชื่อฟัง

และการยอมรับทำตาม มีผลต่อการสนับสนุนทางสังคม ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการผลิตทางการเกษตรของเกษตรกรเป็นอย่างมาก

ทรงศิริ ลาประเสริฐ (2542) ได้ทำการศึกษาเรื่อง ลักษณะการถ่ายทอดความรู้ของภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ จากการศึกษาครั้งนี้พบว่า

1. ภูมิปัญญาชาวบ้านในการวิจัยครั้งนี้ เป็นบุคคลซึ่งเรียนรู้ด้วยตัวเอง
2. ปัจจัยที่มีผลต่อการถ่ายทอดความรู้ของภูมิปัญญาชาวบ้านให้ผู้เรียน คือการยอมรับและยกย่องจากสังคม เช่น ได้รับรางวัลเกียรติบัตร ฯลฯ
3. ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นแหล่งของความรู้ในชุมชน ซึ่งทุกคนมีความตั้งใจและภูมิใจที่ได้ทำประโยชน์ให้สังคม แต่ลักษณะเหล่านี้ก็มิได้เกิดขึ้นกับคนทุกคน
4. ภูมิปัญญาชาวบ้านในชนบทเน้นการถ่ายทอดความรู้ด้วยการบอก และให้ฝึกปฏิบัติ
5. การถ่ายทอดความรู้ของภูมิปัญญาชาวบ้านใช้สื่อการสอนประเภทสื่อของจริง และไม่มีการวางแผนการถ่ายทอดความรู้

ลำเดือน นามเทพ และ วิฑูรย์ วังตาล (อ้างถึงใน ชูเกียรติ ลิขสุวรรณ, 2535, น. 40) ได้ทำการศึกษาเรื่อง ระบบการเรียนรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่นภาคเหนือ โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากพื้นที่หมู่บ้านชนบทในเขตภาคเหนือตอนบนผลการวิจัยพบว่า ระบบการเรียนรู้จากภายนอกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่นอย่างมากคือ การเรียนรู้ตามอัธยาศัย จากสื่อมวลชน จากการบอกเล่า ระบบการเรียนรู้จากภายนอกเหล่านั้น นอกจากจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อระบบการเรียนรู้ดั้งเดิมแล้ว ยังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านพฤติกรรม ทักษะ และ การดำรงชีวิตของประชาชนในท้องถิ่นอีกด้วย

ธวัช ทองมณี (2539) ได้ทำการศึกษาปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการตัดสินใจ ยอมรับนวัตกรรมเกษตรยั่งยืน : กรณีศึกษาเทคนิคการปลูกผักปลอดสารพิษ ตำบลบางเหริ่ง อำเภอกวนเนียง จังหวัดสงขลา ผลการศึกษาพบว่า

1. มีเกษตรกรกลุ่มตัวอย่าง 94 ครอบครัว จาก 182 ครอบครัวที่ยอมรับนำเทคนิคการปลูกผักปลอดสารพิษมาใช้ปฏิบัติ

2. ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการตัดสินใจยอมรับเทคนิคการปลูกผักปลอดสารพิษ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า พบความแตกต่างระหว่างเกษตรกรที่ปลูกผักปลอดสารพิษกับเกษตรกรที่ปลูกผักโดยใช้สารพิษในประเด็นต่อไปนี้คือ อายุ ลักษณะการประกอบอาชีพ รายได้ เงินทุน ลักษณะการถือครองที่ดิน ประสบการณ์ในการปลูกผักขาย ลักษณะการได้รับการสนับสนุนปลูกผักปลอดสารพิษ ช่องทางการสื่อสาร (เจ้าหน้าที่การเกษตรของรัฐและเจ้าหน้าที่การเกษตรของ

องค์กรเอกชน) ระดับความรู้เกี่ยวกับนวัตกรรม ความเชื่อมั่นในประสิทธิผลนวัตกรรม ทศนคติเกี่ยวกับความเสี่ยงและความรู้พื้นฐานทางด้านนิเวศวิทยาการเกษตร

3.ปัจจัยความเชื่อมั่นในประสิทธิผลของนวัตกรรม เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์สูงสุด กับการตัดสินใจยอมรับเทคนิคการปลูกผักปลอดสารพิษ

4.ปัจจัยด้านการศึกษา ขนาดการถือครองที่ดิน จำนวนแรงงานที่ปลูกผักในครอบครัว และช่องทางการสื่อสาร (โทรทัศน์ วิทยุ หนังสือ และเพื่อนบ้าน) มีความสัมพันธ์กับการตัดสินใจยอมรับเทคนิคการปลูกผักปลอดสารพิษ

จากผลงานวิจัยที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ในการเข้าสู่เกษตรกรรมแบบยั่งยืนในช่วงแรกนั้น ต้องปรับตัวและเปลี่ยนความคิดของความเชื่อและทัศนคติใหม่แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ จากนั้นจะเข้าใจในหลักการทำเกษตรกรรมยั่งยืนและยอมรับในระบบการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในเวลาต่อมา การทำวนเกษตร เกษตรยั่งยืน หรือเกษตรทางเลือก ต่างก็เป็นรูปแบบวิธีการของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน กล่าวคือ เป็นการจัดการภายในกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมสัมพันธ์กับระบบนิเวศ วิถีชีวิต การดำรงชีวิตของผู้คน ครอบครัว ชุมชน และสังคม มีกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับประเพณีและวัฒนธรรม มีการถ่ายทอดความรู้โดยการบอกเล่าจากคนหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง จากการปฏิบัติและทดลองจริง โดยมีปัจจัยสำคัญในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมคือ เพศ, อายุ, การศึกษา, ความคิดความเข้าใจ, ความกล้าตัดสินใจ, ความรู้ความสามารถทางการผลิต และการตลาด